

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПЕТРУШЕНКО Владислав Вікторович

УДК 159.922:005.966:340.143-057(043.5)

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ
КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВНИКА**

Спеціальність 053 Психологія
Галузь 05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають

посилання на відповідне джерело _____ Петрушенко В.В.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук,

професор

Кононенко Оксана Іванівна

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Петрушенко В.В. Особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова МОН України. – Одеса, 2024.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника.

Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної свідомості, діяльності та особистості правника.

Узагальнено, що професійна свідомість правника відображає правову дійсність через юридичні знання, оцінку права та практику його застосування, правові установки і ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях. Професійна свідомість правника як особлива форма суспільної свідомості має суб'єктивно-психологічне походження. Її основою є теоретичні знання, уявлення суб'єктів про право, юридичні практики та історію розвитку правової системи. Важливим елементом професійної свідомості є суб'єктивні оцінки, які правник надає чинним правовим відображає ступінь її розвитку та значущості нормам і існуючій юридичній практиці. Професійну свідомість сучасного правника варто розглядати з урахуванням впливу різних об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що формуються з базових правових понять.

З точки зору психології, особистість правника можна визначити як унікальний набір психічних рис, які впливають на його сприйняття, мислення, почуття та поведінку під час виконання професійних обов'язків. Цілісність особистості правника визначається взаємозв'язком її складових частин, таких як когнітивні, емоційні, мотиваційні та інші аспекти. Зміни в особистості правника можуть бути спричинені різноманітними факторами, такими як

досвід професійної діяльності, взаємодія з колегами та клієнтами, соціальне середовище тощо.

Показано, що у професійній діяльності правника виділяються наступні аспекти: інтеграцію психофізіологічних процесів, що об'єднує фізичні та соціальні аспекти; систему стабільних професійних рис і характеристик, які проявляються у внутрішньому діалозі юриста з самим собою; набір індивідуально-професійних стратегій для обробки зовнішніх вражень і внутрішніх переживань; характерні особливості поведінки в професійному середовищі; систему планів, взаємозв'язків, орієнтацій та смислових утворень, що впливають на професійну свідомість юриста.

Виділено та обгрунтовано основні типи та етапи кар'єрного розвитку правника. До основних типів кар'єрного розвитку правника відносяться: вертикальний (поступово займає вищі позиції у структурній ієрархії), кваліфікаційний (професійно зростає і продовжує просуватися вперед за розрядами тарифної сітки), статусний (збільшує свій статус через отримання премій, нагород, почесних звань за внесок у розвиток права та правової свідомості населення), монетарний (зі зростанням трудового стажу фахівець отримує підвищення рівня грошової винагороди, а також соціальні пільги та інші бонуси). З урахуванням специфіки типів кар'єрного розвитку правника були виділені наступні кар'єрні етапи: навчання (магістри права), адаптації (правники зі стажем до 5 років), стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років).

Обгрунтовано, що професійна свідомість правника як цілісна система, яка супроводжує його на всіх етапах кар'єрного зростання, обумовлюється взаємодією її когнітивних, емоційних, ціннісних та соціально-психологічних складників.

Виходячи з цього, у структурі професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку виділяються наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний (задоволеність професією, мотиваційно-ціннісне ставлення до правничої діяльності, психологічні особливості особистісних

цінностей та переваг у професії, толерантність та емпатія); когнітивно-довільний (особливості пам'яті, уваги, локалізація відповідальності); соціально-комунікативний (індивідуальна рефлексія, міжособистісні стосунки у професійній спільноті).

Виділено та емпірично досліджено мотиваційно-ціннісний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку, який є динамічним утворенням та змінюється на різних етапах кар'єри і може впливати на їх професійну діяльність та результативність. Основний психологічний зміст даного компоненту полягає в розкритті ставлення та задоволеності правників професійною діяльністю. На початкових етапах кар'єрного розвитку мотиваційно-ціннісний компонент не є достатньо сформованим. Зі збільшенням досвіду та професійним зростанням він змінюється й покращується.

Виділено двокластерну структуру мотивації обрання правничої професії. Перший кластер, «Внутрішня рефлексивна діяльність», розкриває особливості становлення професійної рефлексії, свідоме занурення у професійний правничий простір, бажання просуватися в цьому напрямку, розвиватися як правник її пасивному реагуванню на зовнішні впливи. Другий кластер, «Спонтанний вибір», має два суб'єктивних конструкти - випадковість та зручне розташування ЗВО, які розкривають особливе значення екстернальних чинників сприйняття цінності професії.

В процесі формування мотиваційно-ціннісного компоненту виділено особливу роль професійної дискусії. Зафіксовані позитивні зміни після дискусії дозволяють вважати їх результатом квазіекспериментального ефекту та розглядати як інструмент непрямого управління динамікою усвідомлення особистісних цінностей правником на кар'єрному етапі навчання.

Констатовано, що поступово, з набуттям практичного досвіду роботи у правників на різних етапах кар'єрного розвитку формується толерантність в міжособистісних відносинах, оскільки перебування в професії, поступове просування в кар'єрі впливає не тільки на вміння впевнено відстоювати свої

думки та бачення проблеми, але й приймати різні точки зору, розуміти людей та їхні вчинки, критично оцінювати власні думки, поважно ставитися до думки співрозмовника.

На кар'єрній стадії навчання та адаптації всі показники толерантності правників щодо партнера зі взаємодії об'єднано в три основні компоненти: «Перевиховання» (відображає активність правника у спробах адаптувати або змінити партнера відповідно до власних поглядів та переконань), «Бажання підігнати суб'єкта під стандарт» (характеризує те, що правники на кар'єрній стадії навчання та адаптації оцінюють партнерів на основі власних звичок, установок і настроїв, не приймають дискомфорт, у якому опинився партнер, і не вміють адаптуватися до особливостей характеру і звичок інших людей. Вони також не проявляють співчуття або емпатії) та «Неприйняття» (вказують на відмову приймати індивідуальність іншого, нездатність прощати помилки та відсутність доброзичливості).

Загальний показник комунікативної інтолерантності зберігається у середніх межах на всіх етапах кар'єрного розвитку правника. У міру кар'єрного розвитку фіксується незначне зменшення неприйняття іншої людини, тенденцію до збереження адекватної самооцінки (я-еталон) на всіх етапах кар'єрного розвитку та консерватизму, що пов'язано з необхідністю дотримання букви закону, відповідно і показник бажання підігнати під стандарт проявляється з такою ж тенденцією: в процесі професійного зростання правники навчаються поглиблено, більш детально вивчати норми закону, знайомитися з окремими юридичними казусами.

Поступове підвищення рівня загальної емпатійності правників свідчить про уміння працювати з клієнтами, чуттєвість до потреб і проблем оточуючих людей, здатність заздалегідь передбачувати реакції своїх клієнтів, схильність прощати, з непідробленим інтересом ставитись до людей. Всі ці властивості правників не виникають миттєво, вони формуються поступово, в процесі просування у кар'єрному розвитку.

Правники, перебуваючи на різних етапах кар'єрного розвитку, відрізняються між собою і представленістю різних каналів емпатії.

На кар'єрному етапі навчання правники демонструють наближеність до каналу ідентифікація (здатність магістрів права розуміти іншу людину шляхом постановки себе на її місце), що відповідає етапу набуття фахових знань, наслідуванню досвіду викладачів у ЗВО та досвідчених правників під час проходження практики. На кар'єрному етапі адаптації правники також мають канал емпатії ідентифікація, вони ще демонструють емоційну рухливість, але об'єктами їх навіюваності вже стають не викладачі, а досвідчені, поважні колеги, що узгоджується з етапом накопичення власного досвіду, перевіркою та реалізацією теоретичних фахових знань на практиці. На кар'єрному етапі стабілізації та зростання правники демонструють розвинений раціональний канал емпатії, вони вже почувають себе у професії вільно та легко, здатні проявляти фаховий інтерес до людей, націлювати сприймання, увагу та мислення на необхідність заглиблюватися у проблему, розуміти особливості поведінки оточуючих. На кар'єрному етапі професійної зрілості правники вже спираються не тільки на накопичений багаж досвіду, але й на інтуїцію, професійну «чуйку», яка дозволяє їм вирішувати складні юридичні казуси. Це проявляється в інтуїтивному каналі емпатії.

У структурі когнітивно-довільного компоненту професійної свідомості правника виділено особливу роль вольових (локалізація відповідальності) та психічних властивостей особистості (увага та пам'ять – короткочасна та оперативна). На всіх етапах кар'єрного зростання правники демонструють високі показники загальної інтернальності. Це дозволяє констатувати, що їхня персональна відповідальність є високою та може розглядатися як важлива характеристика професійної свідомості. Перевага інтернальних рис над екстернальними констатується і за субшкалами інтернальності невдач, інтернальності виробничих відношень. Тобто, на всіх етапах кар'єрного розвитку правничу діяльність обирають люди, які не знімають із себе відповідальність за все, що з ними відбувається, не делегують відповідальність

оточуючим, випадку або обставинам. Така тенденція збільшується в процесі кар'єрного розвитку правника. Вже на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) можна констатувати у правників сформовану інтернальність у сфері досягнень.

Рівні розвитку короткочасної та оперативної пам'яті на кар'єрному етапі навчання знаходяться на високому рівні, а пам'ять є максимально ефективною. Але на інших етапах кар'єрного розвитку вони знаходяться на середньому рівні. Щодо концентрації уваги, у магістрів права фіксується висока швидкість виконання завдання та велика кількість помилок, що є маркером низького рівня концентрації уваги в даній групі. На інших етапах кар'єрного розвитку цей стан вирівнюється і концентрація уваги відповідає показникам норми.

Виділено та емпірично досліджено соціально-комунікативний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку. На кар'єрному етапі навчання (магістри права) та адаптації (правники зі стажем до 5 років) констатовано виразність середнього та високого рівнів рефлексивності, що пояснюється адаптаційними труднощами, пов'язаними з поступовим зануренням у професію та професійне співтовариство, звикання до нової соціальної ролі правника та нових соціальних функцій.

Інша ситуація спостерігається на кар'єрних етапах стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років). На етапах сформованої професійної свідомості суттєво зменшуються нестабільні полярні прояви рефлексивності, а середні показники її виразності свідчать про її відповідність високому професійному рівню.

Констатовано, що на етапі навчання тільки починає закладатися професійна свідомість та її основні елементи, психологічна та когнітивна готовність магістра до майбутньої правничої роботи, тоді як на етапі адаптації, коли молоді правники пропрацювали за фахом 5 років, починає розвиватися індивідуальний когнітивний стиль та здатність вирішувати конкретні

юридичні казуси, а також активно накопичуються професійні знання та досвід. Можна стверджувати, що саме на цих перших етапах формування професійної свідомості в структурі особистості правника відбуваються важливі зміни.

Стиль міжособистісної взаємодії відіграє вирішальну роль у правничій діяльності, адже ефективна комунікація між учасниками правових процесів забезпечує успішне виконання професійних завдань та дотримання етичних норм. Виявлено, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правників перше місце займає доброзичливий тип ставлення до інших. Їм властиві прагнення до прийняття і соціального схвалення, люб'язність, бажання задовольнити потреби клієнтів, намагання бути правильним у будь-якій ситуації, орієнтація на цілі мікрогрупи, емоційна лабільність та схильність до співпраці. Вони надзвичайно гнучкі та здатні до компромісу при вирішенні проблем та конфліктних ситуаціях. На другому місці розташовано залежний тип ставлення до оточуючих, який вказує на вибірково-позитивне ставлення до інших людей. Для правників із таким типом взаємовідносин властиві невпевненість у собі, нав'язливі страхи та тривога, що призводить до залежності від думки інших. Третє місце в групі правників на стадії навчання займає авторитарний тип стосунків. Зазвичай це проявляється через владність, лідерські якості, домінування, енергійність, прагнення давати настанови та поради, а також цінування власної думки понад усе.

На етапі адаптації (зі стажем до 5 років) фіксується підкріпливий тип взаємодії (прагнення шукати підтримки у більш досвідчених правників, схильність прислухатися до їхньої професійної думки, недостатня сформованість власної думки та постанови себе на друге місце після більш досвідчених колег) та авторитарний стиль.

Для правників, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) властиве поєднання доброзичливості, альтруїстичності та авторитарності. На цьому етапі кар'єрного зростання правники вже набули ознак сформованої професійної свідомості, коли на тлі позитивного ставлення до клієнтів вони демонструють рішучість та

наполегливість у захисті їхніх прав та свобод, усвідомлення торжества правосуддя, необхідності працювати у правових межах та не йти на компроміси з совістю.

У групі правників, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) на тлі домінування альтруїстичного та авторитарного типів ставлення до оточення, з'являються прояви підозрілості. Констатовано, що на кар'єрному етапі професійної зрілості в процесі зіткнення з оборотним боком життя, порушенням прав та свобод клієнтів, спроб оточуючих надавати неправдиву інформацію, накопичується підозрілість щодо достовірності показань та необхідності ретельної перевірки кожного слова або вчинку оточуючих.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в необхідності концептуалізації професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку.

Ключові слова: професійна свідомість, особистість правника, діяльність правника, етапи кар'єрного розвитку, компоненти професійної свідомості, професійна компетентність, професійна деформація, професійне самовизначення, кар'єрні цінності, професійне зростання, психологічне благополуччя, психологічне здоров'я, професійна конгруентність, самореалізація, мотивація.

Petrushenko V.V. Peculiarities of professional consciousness at different stages of a lawyer's career development. - Qualification scholarly work published as manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 "Psychology". – Odesa I. I. Mechnikov National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Odesa, 2024.

The dissertation is devoted to the study of professional consciousness at different stages of a lawyer's career development.

A theoretical and methodological analysis of the problem of professional consciousness, activity and personality of a lawyer was carried out.

It is summarized that the professional consciousness of a lawyer reflects legal validity through legal knowledge, evaluation of law and the practice of its application, legal attitudes and value orientations that regulate behavior in legally significant situations. The professional consciousness of a lawyer as a special form of social consciousness has a subjective and psychological origin. Its basis is theoretical knowledge, subjects' perceptions of law, legal practices, and the history of the development of the legal system.

An important element of professional consciousness is the subjective evaluations that a lawyer gives to the current law reflecting the degree of its development and significance to the norms and existing legal practice. The professional consciousness of a modern lawyer should be considered taking into account the influence of various objective (social) and subjective (psychological) factors that are formed from basic legal concepts.

From the point of view of psychology, the personality of a lawyer can be defined as a unique set of mental traits that influence his perception, thinking, feelings and behavior during the performance of professional duties. The integrity of a lawyer's personality is determined by the interrelation of its constituent parts, such as cognitive, emotional, motivational and other aspects. Changes in a lawyer's personality can be caused by various factors, such as professional experience, interaction with colleagues and clients, social environment, etc.

It is shown that the following aspects are distinguished in the professional activity of a lawyer: integration of psychophysiological processes, which combines physical and social aspects; a system of stable professional traits and characteristics that are manifested in the lawyer's internal dialogue with himself; a set of individual and professional strategies for processing external impressions and internal experiences; characteristic features of behavior in a professional environment; a system of plans, interrelationships, orientations and meaningful formations affecting the professional consciousness of a lawyer.

The main types and stages of a lawyer's career development are identified and substantiated.

The main types of career development of a lawyer include: vertical (gradually occupies higher positions in the structural hierarchy), qualification (grows professionally and continues to advance through the ranks of the tariff grid), status (increases his status by receiving bonuses, awards, honorary titles for contribution in the development of law and legal awareness of the population), monetary (with increasing work experience, the specialist receives an increase in the level of monetary remuneration, as well as social benefits and other bonuses).

Taking into account the specifics of the types of career development of a lawyer, the following career stages were distinguished: training (law masters), adaptation (lawyers with up to 5 years of experience), stabilization and growth (lawyers with 10 years of experience) and professional maturity (lawyers with experience more than 10 years).

It is substantiated that the professional consciousness of a lawyer as a whole system that accompanies him at all stages of career growth is conditioned by the interaction of its cognitive, emotional, value and socio-psychological components.

Based on this, the following components are distinguished in the structure of a lawyer's professional consciousness at different stages of career development: motivational-value (satisfaction with the profession, motivational-value attitude to legal activity, psychological features of personal values and advantages in the profession, tolerance and empathy); cognitive-voluntary (peculiarities of memory, attention, localization of responsibility); social-communicative (individual reflection, interpersonal relationships in the professional community).

The motivational and value component in the structure of a lawyer's professional consciousness at different stages of his career development, which is a dynamic formation and changes at different career stages and can affect their professional activity and performance, is highlighted and empirically researched. The main psychological content of this component is to reveal the attitude and satisfaction of lawyers with their professional activities. At the initial stages of career

development, the motivational and value component is not sufficiently formed. It changes and improves with increasing experience and professional growth.

A two-cluster structure of motivation for choosing a legal profession is highlighted. The first cluster, "Internal reflective activity", reveals the peculiarities of the formation of professional reflection, conscious immersion in the professional legal space, the desire to advance in this direction, to develop as a lawyer in its passive response to external influences. The second cluster, "Spontaneous choice", has two subjective constructs - randomness and convenient location of higher education institutions, which reveal the special importance of external factors in the perception of the value of the profession.

In the process of formation of the motivational and value component, a special role of professional discussion is highlighted. The recorded positive changes after the discussion allow us to consider them as the result of a quasi-experimental effect and to consider them as a tool for indirectly managing the dynamics of awareness of personal values by a lawyer at the career stage of education.

It was established that gradually, with the acquisition of practical work experience, tolerance in interpersonal relations is formed among lawyers at various stages of career development, since staying in the profession, gradual advancement in the career affects not only the ability to confidently defend one's opinions and vision of a problem, but and accept different points of view, understand people and their actions, critically evaluate one's own opinions, respect the opinion of the interlocutor.

At the career stages of training and adaptation, all indicators of tolerance of lawyers towards an interaction partner are combined into three main components: "Re-education" (reflects the lawyer's activity in trying to adapt or change the partner in accordance with his own views and beliefs), "The desire to adapt the sub" subject to the standard" (characterizes the fact that lawyers at the career stage of training and adaptation evaluate partners on the basis of their own habits, attitudes and moods, do not accept the discomfort in which the partner found himself, and do not know how to adapt to the peculiarities of the character and habits of other people.

They also show no compassion or empathy) and "Rejection" (indicates a refusal to accept the individuality of another, an inability to forgive mistakes and a lack of kindness).

The general indicator of communicative intolerance remains within average limits at all stages of a lawyer's career development. In the course of career development, a slight decrease in rejection of another person is recorded, a tendency to maintain adequate self-esteem (self-standard) at all stages of career development and conservatism, which is associated with the need to comply with the letter of the law, respectively, and an indicator of the desire to adapt to the standard manifests itself with the same tendency: in the process of professional growth, lawyers learn in depth, to study the norms of the law in more detail, to get acquainted with individual legal cases.

The gradual increase in the level of general empathy of lawyers indicates the ability to work with clients, sensitivity to the needs and problems of the people around them, the ability to predict the reactions of their clients in advance, the tendency to forgive, and treat people with genuine interest. All these properties of lawyers do not appear instantly, they are formed gradually, in the process of advancement in career development.

Lawyers, being at different stages of career development, differ among themselves and in the representation of different channels of empathy.

At the career stage of education, lawyers demonstrate closeness to the identification channel (the ability of masters of law to understand another person by putting themselves in their place), which corresponds to the stage of acquiring professional knowledge, imitating the experience of teachers at higher education institutions and experienced lawyers during practice.

At the career stage of adaptation, lawyers also have a channel of empathy and identification, they still demonstrate emotional mobility, but the objects of their inspiration are not teachers, but experienced, respected colleagues, which is consistent with the stage of accumulating one's own experience, testing and implementing theoretical professional knowledge in practice. At the career stage of

stabilization and growth, lawyers demonstrate a developed rational channel of empathy, they already feel free and easy in their profession, are able to show professional interest in people, focus perception, attention and thinking on the need to delve into the problem, understand the peculiarities of the behavior of others.

At the career stage of professional maturity, lawyers already rely not only on accumulated experience, but also on intuition, professional intelligence, which allows them to solve complex legal cases. This manifests in the intuitive channel of empathy.

In the structure of the cognitive-voluntary component of a lawyer's professional consciousness, a special role of volitional (localization of responsibility) and mental properties of the individual (attention and memory – short-term and operational) is highlighted.

At all stages of career growth, lawyers demonstrate high indicators of general internality. This allows us to state that their personal responsibility is high and can be considered as an important characteristic of professional consciousness. The superiority of internal traits over external ones is also established by the subscales of internality of failures, internality of industrial relations. That is, at all stages of career development, legal activity is chosen by people who do not abdicate responsibility for everything that happens to them, do not delegate responsibility to others, cases or circumstances.

This tendency increases during the career development of a lawyer. Already at the career stage of adaptation (with up to 5 years of experience), it is possible to state that lawyers have developed internality in the field of achievements.

The levels of development of short-term and operational memory at the career stage of education are at a high level, and memory is maximally efficient. But at other stages of career development, they are at an average level.

Regarding concentration of attention, a high speed of task performance and a large number of errors are recorded among law masters, which is a marker of a low level of concentration of attention in this group. At other stages of career

development, this condition is leveled off and the concentration of attention corresponds to the norm.

The socio-communicative component of the structure of the lawyer's professional consciousness at different stages of his career development is highlighted and empirically investigated.

At the career stage of study (masters of law) and adaptation (lawyers with up to 5 years of experience), the expressiveness of medium and high levels of reflexivity was ascertained, which is explained by adaptation difficulties associated with gradual immersion in the profession and professional community, getting used to a new social role lawyer and new social functions.

A different situation is observed at the career stages of stabilization and growth (lawyers with 10 years of experience) and professional maturity (lawyers with more than 10 years of experience). At the stages of formed professional consciousness, the unstable polar manifestations of reflexivity significantly decrease, and the average indicators of its expressiveness testify to its correspondence to a high professional level.

It was found that at the stage of training, professional consciousness and its main elements, psychological and cognitive readiness of the master for future legal work are just beginning to be established, while at the stage of adaptation, when young lawyers have worked in their profession for 5 years, an individual cognitive style and the ability to solve specific problems begin to develop legal cases, as well as actively accumulating professional knowledge and experience. It can be argued that it is at these first stages of the formation of professional consciousness that important changes occur in the structure of a lawyer's personality.

The style of interpersonal interaction plays a decisive role in legal activity, because effective communication between participants in legal processes ensures the successful performance of professional tasks and compliance with ethical standards.

It was found that at all stages of the career development of lawyers, the first place is occupied by a benevolent type of attitude towards others. They are characterized by the desire for acceptance and social approval, kindness, the desire

to satisfy the needs of customers, efforts to be correct in any situation, orientation towards the goals of microgroups, emotional lability and a tendency to cooperate. They are extremely flexible and capable of compromise when solving problems and conflict situations. In second place is the dependent type of attitude towards others, which indicates a selective positive attitude towards other people. Lawyers with this type of relationship are characterized by self-doubt, obsessive fears and anxiety, which leads to dependence on the opinion of others. The third place in the group of lawyers at the training stage is occupied by the authoritarian type of relationship. This usually manifests itself through authority, leadership qualities, dominance, energy, the desire to give instructions and advice, as well as valuing one's own opinion above all else.

At the stage of adaptation (with experience up to 5 years), a submissive type of interaction is recorded (a desire to seek support from more experienced lawyers, a tendency to listen to their professional opinion, insufficient formation of one's own opinion and deciding to take second place after more experienced colleagues) and an authoritarian style.

Lawyers who are at the career stage of stabilization and growth (with 10 years of experience) are characterized by a combination of benevolence, altruism and authoritarianism. At this stage of career growth, lawyers have already acquired signs of a formed professional consciousness, when, against the background of a positive attitude towards clients, they demonstrate determination and persistence in protecting their rights and freedoms, awareness of the triumph of justice, the need to work within legal boundaries and not compromise with conscience .

In the group of lawyers who are at the career stage of professional maturity (with experience of more than 10 years) against the background of the dominance of altruistic and authoritarian types of attitude towards the environment, manifestations of suspicion appear. It was established that at the career stage of professional maturity, in the process of encountering the reverse side of life, violation of the rights and freedoms of clients, attempts of others to provide false

information, suspicion accumulates regarding the authenticity of testimony and the need to carefully check every word or deed of others.

Prospects for further research are the need to conceptualize the professional consciousness of a lawyer at various stages of career development.

Key words: professional consciousness, personality of a lawyer, activities of a lawyer, stages of career development, components of professional consciousness, professional competence, professional deformation, professional self-determination, career values, professional growth, psychological well-being, psychological health, professional congruence, self-realization, motivation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затверджених МОН України:

1. Кононенко О.І., Петрушенко В.В. Психологічні складові професійного розвитку та досягнення успіху в правничій сфері. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 295-306. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-62-3-2-295-306>
2. Петрушенко В.В. Особливості мотиваційно-ціннісного ставлення правників до професійної діяльності та задоволеності нею на різних етапах кар'єри. Психологія та соціальна робота. №1. 2024.С. 225-232
<https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.20>
3. Петрушенко В.В. Особливості мотиваційно-ціннісного компоненту в структурі професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку. Наукові перспективи № 8(50) 2024. С. 913-928.
[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-8\(50\)-913-928](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-8(50)-913-928)

Тези апробаційного характеру:

1. Петрушенко В.В. Психологічні особливості кар'єрної спрямованості правника/ Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної

конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми». 22 березня 2024р. Київ. С. 91-94.

2. Петрушенко В.В. Становлення професійної свідомості в діяльності адвоката/ Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» 29 березня 2024 р. Харків. С. 151-153.

3. Петрушенко В.В. особливості професійної самооцінки на різних етапах кар'єрного розвитку правника/ Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми психології особистості: теорія, досвід, практика" ДЗ «південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». 25-26 квітня 2024 р. С.173-175/

4. Петрушенко В.В. Самосвідомість правника як умова успішного його кар'єрного зростання/ Матеріали CXLV Міжнародної інтернет-конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки та техніки». 28 червня 2024р. м. Суми. С.94-96.

ЗМІСТ

	стор
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПРАВНИКА	29
1.1. Професійні аспекти свідомості правника.....	29
1.2. Особистість та діяльність правника як цілісна система	48
1.3. Особливості та стадіальність кар'єрного розвитку особистості	62
1.4. Основні компоненти самосвідомості як чинники успішності кар'єрного розвитку правника.....	74
Висновки до першого розділу.....	80
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВНИКА	86
2.1. Особливості методологічного забезпечення та організації теоретико-емпіричного дослідження професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника	86
2.2. Методи та методики дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку	99
Висновки до другого розділу.....	121
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВНИКА	124
3.1. Особливості мотиваційно-ціннісного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри	124
3.1.1. Психологічні особливості особистісних цінностей та особистісних переваг правника	136
3.1.2. Психологічні особливості толерантності та емпатії правника як важливого чинника професійної свідомості	144

3.2.	Особливості когнітивно-довільного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри.....	157
3.3.	Особливості соціально-комунікативного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри	167
	Висновки до третього розділу	174
	ВИСНОВКИ	186
	ЛІТЕРАТУРА	196
	ДОДАТКИ	211

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Підготовка України до вступу в ЄС передбачає не тільки приведення всієї законодавчої бази у відповідність до Європейських стандартів, але й формування сучасного правника, діяльність якого буде затребувана в єдиному європейському правовому просторі, а особливості особистості будуть спрямовані на служіння правозахисній справі. Тому сучасне українське суспільство пред'являє нові вимоги до професійної свідомості правників, обумовлені глобалізацією, розвитком інформаційних технологій, зміною суспільних цінностей, узгодженням національної та європейської правових систем. Правники повинні бути готові до постійного навчання та адаптації до нових умов, що вимагає від них не тільки технічних знань, але й розвинених комунікативних та емоційних навичок. Важливою є також здатність до критичного мислення та саморефлексії, що сприяє усвідомленню своїх сильних і слабких сторін, а також постійному професійному розвитку.

У юридичній та психологічній площині значний внесок в дослідження правової свідомості зробили М.О. Баліцька, І.П. Бахновська, К.Г. Волинка, Ю. Грошевий, О.В. Кобець, Л. Куренда, А.О. Лалуєва, Ю.О. Легеза, К.А. Радченко, О.Ф. Скакун, R. D. Linke, B. Robertson, M. Rollo, K. Schneider, P. Selby та ін.

Особливе значення професійної свідомості в юридичній практиці полягає в тому, що вона формується на підставі етичних стандартів та моральної відповідальності (включає дотримання етичних стандартів, що забезпечує справедливе та об'єктивне виконання обов'язків (Бахновська, А.О. Лалуєва, М.В. Кравчук, В.В. Пономаренко, Я.Й. Радзивилло). Крім того, свідомість сучасного правника варто розглядати з урахуванням впливу різних об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, які формуються в процесі набуття практичного досвіду.

Правник з високим рівнем професійної свідомості діє згідно з принципами чесності, справедливості та конфіденційності, що є основою довіри суспільства до правової системи), передбачає розвинену соціальну відповідальність правника (усвідомлення правником своєї соціальної ролі та відповідальності за правопорядок в суспільстві спонукає до активної участі в суспільному житті, сприяння правовій освіті громадян та захисту їх прав) та постійний розвиток індивідуальної та соціальної правової культури (формує правову культуру як окремого юриста, так і суспільства в цілому, сприяє вдосконаленню правових норм, що відповідають сучасним суспільним запитам, та підвищенню правової обізнаності громадян).

Професійна свідомість правника є фундаментом його успішної діяльності та ефективності всієї правової системи України. Вона вимагає не лише глибоких знань і професійних навичок, але й високого рівня моральної відповідальності та соціальної свідомості. Сучасні виклики вимагають постійного розвитку і вдосконалення професійної свідомості, що є необхідним для забезпечення справедливості та законності в суспільстві.

Нажаль, більшість теоретико-емпіричних досліджень були присвячені розгляду окремих правничих спеціальностей, без урахування динаміки професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єри. Так, серед правничих спеціальностей особливу увагу в науці було приділено адвокатській (М.О. Баліцька, Н.Я. Заболотна, В.В. Пономаренко) та прокурорській діяльності (С.В. Белан, В.В. Бедь, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Т.О. Луценко, Н.А. Лугіна, З.О. Кушнір, В.Ю. Шепітько, Р.М. Шеховцова, О.П. Шовкопляс та ін.). Дослідження Ю.В. Грошового, О.М. Мітцель, О.В. Подкопаєва були присвячені особливостям представників суддівського корпусу, а М.А. Волкова, І.І. Козинець, Ю.О. Легеза, В.О. Лефтеров, В.К. Лисиченко, К.А. Радченко, Р.М. Шеховцов досліджували проблеми професійної компетентності правників митниці, правоохоронних органів та армії.

Виходячи з важливості зазначених питань, їх недостатньої розробленості в теорії та практиці психологічної науки, був здійснений вибір теми дисертаційного дослідження «Особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника».

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної психології «Генеza та соціально-психологічні детермінанти психологічного благополуччя особистості» (РК №332 зареєстрована в УкрІНТЕІ, № держреєстрації 0123U101274).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 7 від 27.02. 2024 р.).

Об'єкт дослідження – професійна свідомість.

Предмет дослідження – особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної свідомості, діяльності та особистості правника.

2. Виділити та обґрунтувати основні типи та етапи кар'єрного розвитку правника.

3. Виділити та емпірично дослідити мотиваційно-ціннісний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку.

4. Виділити та емпірично дослідити когнітивно-довільний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку.

5. Виділити та емпірично дослідити соціально-комунікативний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку.

Для розв'язання поставлених завдань дослідження професійної свідомості правника були використані такі **методи дослідження**: спостереження, самоспостереження, аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, дискусії, порівняльного аналізу та психодіагностики.

Зміст психодіагностичного методу складала такі конкретні методики: методика вивчення мотивів діяльності А.О. Реана, Методика вивчення факторів привабливості професії А. О. Реана, авторська анкета "Чому я обрав професію правника?", авторська методика дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії, методика дослідження соціальної дистанції Е.С. Богардуса, методики діагностики загальної та комунікативної толерантності, емпатії В.В. Бойка, методика «Таблиці Шульте», методика діагностики оперативної та короткочасної пам'яті, методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж Роттера (адаптація Е.Ф. Бажіна, Є.А. Голинкіної та О.М. Еткінда).

– *Метод математико-статистичної обробки даних* з подальшою якісною інтерпретацією та узагальненням. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 16.0).

Організація і база дослідження. Теоретико-емпіричне дослідження відбувалося на базі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Центру правової допомоги «Юрист». Емпіричну вибірку дослідження склали 150 респондентів, які перебувають на різних етапах кар'єрного розвитку.

Реалізація дослідницьких задач відбувалася протягом трьох основних етапів, кожний з яких мав свої конкретні задачі.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечені методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій,

використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Теоретико-методологічні основи дослідження склали сучасні уявлення про нормативно-правове регулювання діяльності правника (Я. Аронов, С.В. Белан, В.В. Бедь, П.Д. Біленчук, К.Г. Волинка, С.Д. Гусарев, Гусарев, М.В. Кравчук, Т.О. Луценко, С.С. Сливка, О.Ф. Скакун, А.Й. Француз); основні положення компетентнісного підходу (М.О. Баліцька, В.О. Болотова, О.М. Борисюк, М.А. Бурдоносова, В.А. Василенко, М.А. Волкова, С.О. Гладкий, І.І. Івашкевич, С.Г. Кисіль, І.І. Козинець, А.Б. Мудрик, Л.М. Нестеренко, К.А. Радченко) та наукові здобутки українських вчених щодо формування особистості професійонала (В.О. Болотова, А.С. Борисюк, Т.Р. Браніцька, Ж.П. Вірна, І.М. Галян, С.О. Гладкий, В.В. Зарицька, Л.М.Карамушка, С.Г. Кисіль, О.В. Кобець, Г. Ложкін, Д.М. Лук'янець, А.Б. Мудрик, М.В. Савчин, О.П. Саннікова, Т.М. Титаренко).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: на основі системного теоретико-емпіричного дослідження *розкрито* психологічні особливості професійної свідомості правника та її місце в структурі особистості на різних етапах кар'єрного розвитку; *визначено* кар'єрний розвиток правника як складний та багатогранний процес, що вимагає адаптації, планування та активної участі; *створено* пролонговану модель кар'єрного розвитку правника на підставі змістовної наповненості особистості та діяльності (кар'єрний етап навчання, адаптації, стабілізації та зростання та етап професійної зрілості); *виділено* двокластерну модель мотивації обрання правничої професії («Внутрішня рефлексивність», «Спонтанний вибір»); *виявлено та емпірично підтверджено* структуру професійної свідомості правника, яка містить три основні структурних компоненти (мотиваційно-ціннісний (мотиви обрання професії, ціннісний статус та особистісні смисли, професійні вибори), когнітивно-довільний

(локалізація відповідальності, увага, пам'ять) та соціально-комунікативний (рефлексивність, толерантність, емпатія, стиль міжособистісних взаємовідносин)); *створено* авторську методичку дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії; авторську анкету "Чому я обрав професію правника?";

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про сучасні підходи до вивчення професійної свідомості правника у вітчизняній психології; поняття «професійна свідомість правника»;

– *набули подальшого розвитку*: уявлення про внутрішню та соціальну детермінацію професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в наданні нового погляду на динаміку та якісні зміни в професійній свідомості правників; розгляді кар'єрного розвитку правника як складноорганізованого процесу, що вимагає адаптації, планування та активної участі суб'єкта. Крім того, в межах проведеного дисертаційного дослідження на підставі змістовної наповненості та діяльності створено пролонговану у часі модель кар'єрного розвитку правника, яка складається з таких етапів, як навчання, адаптація, стабілізація, зростання та професійна зрілість. Сучасні теоретичні знання про свідомість особистості доповнено емпірично підтвердженими даними про структуру професійної свідомості правника, яка містить три основні структурних компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-довільний та соціально-комунікативний.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані дані про особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника можуть бути використані у практиці залучення студентів старших курсів та магістрів права до консультативної роботи в юридичних клініках ЗВО, при організації навчальної юридичної практики здобувачів вищої освіти другого магістерського рівня та в освітньому процесі підготовки здобувачів

вищої освіти I та II освітніх рівнів у галузі права. Крім того, отримані дані можуть бути використані при читанні лекційних курсів та практичних занять з юридичної психології при підготовці здобувачів вищої освіти I та II освітніх рівнів у галузі психології.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-методичний та науковий процес Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 385 від 27.08.2024 р.), Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (№1271/2024 від 26.06.2024р.), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (№879/1516 від.16.09.2024р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, конгресах, семінарах різного рівня, зокрема на *міжнародних*: XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (22 березня 2024 р., Київ); CXLV Міжнародній інтернет-конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки та техніки» (28 червня 2024р., Суми); *всеукраїнських конференціях*: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (29 березня 2024 р., Харків); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми психології особистості: теорія, досвід, практика" ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (25-26 квітня 2024 р., Одеса).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 7 публікаціях авторки, з яких 3 статті – у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затверджених МОН України, 4 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних

джерел із 165 найменувань (з них 29 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 214 сторінках, із них 195 сторінок основного тексту. Робота містить 14 таблиць на 3 сторінках, 1 рисунок на 1 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПРАВНИКА

1.1. Професійні аспекти свідомості правника

Актуальність дослідження рівнів професійної свідомості полягає в тому, що від цього рівня залежить, наскільки свідомо та ініціативно соціальні групи будуть брати участь у юридичній діяльності. Деякі дослідники вказують на зв'язок між правом і рівнем правової свідомості, зазначаючи, що право віддзеркалює рівень розвитку індивідуальної свідомості сучасної людини [2]. Аналізуючи різні підходи, можна побачити, що кількість рівнів професійної правової свідомості та їх взаємозв'язок тлумачиться науковцями по-різному, що робить це питання дискусійним. У той час як взаємодія рівнів часто розглядається в наукових роботах, сама дефініція "рівень правової свідомості" майже не розроблена, так само як і питання співвідношення рівня та шару правової свідомості.

Поняття, що відображає особливий вимір правової реальності, називається "правова свідомість". Вона має важливе значення в судовій, адвокатській, прокурорській та слідчій юридичній практиці. Аналіз наукових першоджерел доводить існування двох основних підходів до феномену правової свідомості – юридичний та психологічний.

Проблема правосвідомості є об'єктом численних досліджень філософів, психологів, педагогів і соціологів. Філософи розглядають правосвідомість як особливий спосіб духовного пізнання реальності, підкреслюючи її зв'язок із моральністю та описуючи генезис правосвідомості як теоретичний об'єкт філософського аналізу. Психологи досліджують детермінанти правосвідомості на різних етапах особистісного та професійного розвитку людини. Соціологи вивчають соціо-структурний аспект правосвідомості,

розкривають її роль у формуванні громадянського суспільства, а також досліджують її духовні та світоглядні основи [7].

У зарубіжній психології існує багато різноманітних концепцій свідомості, деякі з яких можуть бути досить суперечливими. Наприклад, К. Шнайдер і М. Ролло запропонували унікальний підхід до розуміння природи свідомості, стверджуючи, що вона пов'язана з процесами сприйняття, оскільки охоплює знання людини про те, що вона сприймає [157]. З іншого боку, С. Саймонтон, спираючись на погляди П. Селбі та Б. Робертсона [158], які розглядають свідомість як функціональну сутність, висунув парадоксальну гіпотезу, що свідомість не існує як особистісний феномен, а є лише окремим досвідом і перетворенням реальності [159].

П. Селбі та Б. Робертсон ототожнюють свідомість із знанням, яке охоплює події, стимули навколишнього середовища, когнітивні явища, а також знання, пам'ять, мислення та тілесні відчуття [158].

Р. Д. Лінке виділяє чотири ключові характеристики свідомості:

1. розуміння свідомості як процесу;
2. суб'єктивне усвідомлення плину часу;
3. свідомість як відображення реальності;
4. свідомість як віддзеркалення мови [150].

Розглянемо та узагальнимо різні визначення свідомості, її функції, форми та структури.

Наразі існує нагальна потреба у вирішенні проблем професійної поведінки та реалізації правника, що залежить від врахування психофізіологічних характеристик особистості, її когнітивної сфери, характеру та професійних настанов. Н. В. Чепелева зазначає, що більш складним завданням є врахування впливу внутрішніх настанов та інших інтрасуб'єктних чинників на поведінку особистості [126].

У юридичній та психологічній площині значний внесок в дослідження правової свідомості зробили М.О. Баліцька [5], І.П. Бахновська [6], К.Г.

Волинка [24], Ю. Грошевий [28], О.В. Кобець [48], Л. Куренда [57], А.О. Лалуєва [6], Ю.О. Легеза [60], К.А. Радченко [99], О.Ф. Скакун [107] та ін.

На думку О.В. Кобець, правова свідомість охоплює суспільну, групову та індивідуальну свідомість, відображаючи правову дійсність через юридичні знання, оцінку права та практику його застосування, правові установки і ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людини в юридично значущих ситуаціях [48]. Професійний правник, як підкреслює М.В. Кравчук, володіє спеціальними правовими знаннями, переконаний у їхній винятковій корисності та вміє застосовувати їх у своїй практичній діяльності [56].

Деякі дослідники розрізняють активний, звичайний та пасивний рівні професійної правової свідомості людини, тоді як інші акцентують увагу на пластах (О.Ф. Скакун [107]).

Пласти включають:

перший – уявлення про належне в праві, тобто що має бути в правовій дійсності з погляду суспільства, етносу чи класу;

другий – уявлення про існуюче в праві, тобто відображення поточних елементів правової реальності;

третій – уявлення про бажане в праві та інших аспектах [107].

Професійна свідомість розглядається Я.Й. Радзивилло як сукупність уявлень і почуттів, які виражають ставлення людей та соціальних груп до чинного або бажаного (ідеального) права та його реалізації [98].

Розглядаючи професійну правову свідомість як особливу форму суспільної свідомості, вчений акцентує увагу на її суб'єктивно-психологічній природі. Її основою є теоретичні знання, зокрема уявлення суб'єктів про право, юридичні практики та історію розвитку правової системи. Важливим елементом правової свідомості є суб'єктивні оцінки, які суб'єкти надають чинним правовим нормам і існуючій юридичній практиці. На основі цих оцінок можуть формуватися уявлення про ідеальні якості правової системи та відповідні пропозиції щодо необхідних змін у правовій системі [98].

К.А. Радченко описує правову свідомість та правомірну поведінку правника, який працює в правоохоронних органах як нерозривно пов'язані професійні якості [99]. Правова свідомість відображає внутрішній професійний світогляд правника, його переконаність у необхідності права і правового регулювання суспільних відносин, беззаперечне дотримання правового принципу і встановлених норм, виражене почуття справедливості у вирішенні конфліктів на основі рівності перед законом [99].

З огляду на глибину розуміння правових явищ, найбільш глибоку характеристику професійної правосвідомості правника надав Л. Куренда [57]. На думку вченого, вона включає спеціалізовані правові компетенції, переконання та почуття, які забезпечують здійснення юридичної діяльності. Професійна правосвідомість правника характеризується особливим підходом до права як інструмента юридичної практики. Відтак, важливою рисою професійної правосвідомості правника є її виразний праксеологічний характер, що визначає специфіку розуміння правових явищ через професійну правосвідомість [57].

Ця специфіка зумовлена унікальним поєднанням теоретичних та емпіричних елементів сприйняття правової дійсності, яке розкривається через аналіз взаємодії та співвідношення професійної правосвідомості з науковою та повсякденною. На думку Л. Куренди, професійна правосвідомість правника надає практичний зміст науковим правовим категоріям і поняттям, перетворюючи їх на практичну свідомість, що проявляється у професійній діяльності юристів та формах, які її опосередковують.

Крім того, професійна правосвідомість юриста характеризується:

- значно більшим обсягом пам'яті: вона має вищу здатність до прийому, обробки, зберігання та використання правової інформації. На думку Л. Куренди, це зумовлено тим, що в процесі юридичної освіти та професійної юридичної діяльності у правників формується так зване юридичне мислення та вміння оперувати мовою права, тобто його понятійно-категоріальним апаратом [57];

- професійна правосвідомість правника дозволяє досягати необхідних юридичних цілей за допомогою відповідних правових засобів. Завдяки цьому певні суб'єкти здатні ефективно користуватися юридичним інструментарієм. Це стає можливим завдяки такій особливості цього виду правосвідомості, як наявність сталих поведінкових елементів. Вчений відмічає, що одних правових знань недостатньо для успішного виконання професійних обов'язків [57]. Важливо, щоб вони перетворювалися на відповідні переконання, професійні звички, традиції, навички та вміння, орієнтовані на дотримання закону, захист законних прав та інтересів суб'єктів права тощо.

- практичний (поведінковий) компонент професійної правосвідомості правника є максимально розвиненим. Він об'єднує в собі правові компетенції, які формуються у правові установки.

Практичному рівню професійної правосвідомості юриста властиві найвищі форми правової активності, такі як правотворчість, правозастосування і правове виховання.

Цей компонент включає:

- а) здатність тлумачити та застосовувати закон;
- б) володіння юридичною мовою, тобто вміння адекватно та грамотно виражати свої думки усно і письмово за допомогою юридичних понять, категорій і конструкцій відповідно до законів побудови юридичного тексту (усного чи письмового);
- в) психологічні навички професійного правового спілкування тощо.

Рівень правової свідомості, як відмічають сучасні українські науковці (М.О. Баліцька [5], І.П. Бахновська [6], К.Г. Волинка [24], О.В. Кобець [48], А.О. Лалуєва [6], В.В. Пономаренко [94], О.Ф. Скакун [107] та ін.) визначається як структурний елемент, що відображає ступінь її розвитку та значущості.

В.В. Пономаренко вважає, що принцип зворотного зв'язку виявляється ключовим інструментом у регулюванні взаємин правника з навколишнім

середовищем, впливаючи на формування професійної свідомості через соціально встановлені правові норми [94].

Напрямки цих взаємин різноманітні:

- спрямованість на створення та підтримку оптимальних відносин між особистістю і державою на основі відповідності правам і обов'язкам;
- активна участь правника у суспільному житті, коли дотримання прав і обов'язків базується на свідомій цілеспрямованості, дисципліні, самоконтролі та взаємодії з різними соціальними структурами;
- організація взаємин з іншими людьми як з громадянами, з увагою до їх прав і свобод, з виявом високої правової культури та відчуттям відповідальності за благополуччя інших людей;
- забезпечення взаємодії правника з учасниками формальних і неформальних груп на основі взаємних гарантій прав і свобод [94].

Виділяючи два рівні у структурі правової свідомості: правову психологію та правову ідеологію, І.П. Бахновська підкреслює, що правову психологію необхідно розглядати як систему почуттів, настроїв, емоцій та оцінок, що виникають у людей під час їх взаємодії з правовою системою [6]. Ця складова формується емпіричним шляхом і не включає систематизовані теоретичні погляди на правову систему. Це переважно поверхневий, емоційний рівень сприйняття правової реальності. Незважаючи на це, він є найпоширенішою формою правової свідомості, тому не варто його недооцінювати.

Правова ідеологія являє собою систему теоретичних поглядів, ідей та теорій, які виникають на основі знання закономірностей розвитку та функціонування правової системи. Ідеологія більш повно і систематично відображає правову реальність. Носіями правової ідеології можуть бути офіційна державна влада, наукове співтовариство, політичні партії, окремі вчені, політики та громадські діячі [6].

На відміну від правової психології, яка базується на психологічних переживаннях людей, на думку М.О. Баліцької, ідеологія характеризується

цілеспрямованим науковим чи філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту, а не в окремих його проявах, а в якості самостійного елементу суспільства [5]. В ідеології та через неї відображаються потреби та інтереси соціальних груп, класів, держави і світового співтовариства в цілому. Водночас, у ідеологічному відображенні правової дійсності присутній елемент індивідуального, особистісного.

Правова ідеологія, як вважає О.В. Кобець, значно перевершує правову психологію за рівнем та характером розуміння права, оскільки правова психологія фіксує переважно зовнішні та часто поверхневі аспекти правових явищ, які входять до повсякденного людського досвіду [48]. Натомість, правова ідеологія прагне розкрити сутність, соціальне значення та природу права, представляючи його як завершену культурно-історичну філософію і догму.

Для розуміння сутності правової свідомості, доцільно розглянути її різновиди. За основу розподілу правової свідомості на види М.В. Кравчук рекомендує взяти рівень усвідомлення необхідності права, глибину проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві, які дозволять дати його якісну характеристику [56]. Вчений виділяє дві основних підстави, за якими можна розділити правову свідомість на види.

Перша підстава для класифікації, залежно від суб'єкта, який володіє правовою свідомістю. І за цією підставою виділяють: індивідуальну; групову.

Друга підстава, залежно від способу відображення, виділяють: буденну і теоретичну (наукову) [56].

Індивідуальна правова свідомість – це правова свідомість, що належить конкретній особі. Вона формується в результаті включення людини в систему суспільних зв'язків і усвідомлення нею групової та суспільної правової свідомості. Проте, суспільна і групова свідомість сприймаються з урахуванням життєвого досвіду індивіда.

Групова правова свідомість характеризується як свідомість, притаманна конкретному людському колективу. Вона виникає у групи людей із певними

специфічними потребами та інтересами, і їхнє розуміння правової дійсності формується під впливом цих потреб і інтересів [56].

Особливість буденного та теоретичного (наукового) рівнів правової свідомості полягає в тому, наскільки вони пов'язані з використанням наукової методології.

Буденна правова свідомість формується без застосування наукової методології, вона властива більшості громадян, які не мають спеціальної юридичної освіти. Відображення правової реальності відбувається стихійно і притаманне людям, які стикаються з юридичною сферою. Буденна правова свідомість відображає правові явища на основі індивідуального досвіду.

Головна особливість наукової правової свідомості полягає в тому, що при відображенні правової реальності активно застосовується наукова методологія. Ця свідомість формується на основі досліджень і виражається в поняттях, ідеях, концепціях, що відображають юридичні явища на більш глибокому рівні [48]. О.В. Кобець виділяє чотири рівні правової ідеології: ідеологія окремої особистості; ідеологія невеликої соціальної групи або класу; ідеологія більшості членів суспільства; ідеологія, що включає досягнення загальносвітового духовно-правового прогресу [48].

Наукова правова свідомість – це систематизоване концептуальне відображення закономірностей правового життя суспільства у формі наукових понять і категорій. Це більш високий гносеологічний рівень відображення правової сфери у свідомості людей, що спрямований на розкриття сутності правових явищ, а не лише на їх аналіз та оцінку. Наукова правова свідомість представлена правовою наукою та ідеологією. Вона виражається у системному характері наукових знань, глибокому проникненні у сутність закономірних зв'язків правового життя і прагненні розкрити істину об'єкта дослідження.

Наукова правова свідомість є результатом наукового пошуку і характеризується переважанням раціональних елементів над психічними.

Наукова правова свідомість відрізняється від буденної свідомості тим, що базується на глибоких і широких правових узагальненнях, знаннях

закономірностей та спеціальних досліджень соціально-правової дійсності. Саме наукова правова свідомість слід вважати джерелом правотворчості і важливим інструментом у вдосконаленні юридичної практики. Вона базується на аналізі стану чинної правової системи, потреб у необхідних змінах, соціальних замовленнях і очікуваннях у сфері права.

Наукова правова свідомість включає ідеологічний аспект і складається як з загальнотеоретичних знань, так і зі знань конкретних галузей права.

Правова свідомість, з точки зору А.М. Бандурки, відрізняється тим, що здійснює аналіз повторюваних подій, часто з високою інтенсивністю [цит. за 8]. Наукова правова свідомість формується на основі широких і глибоких узагальнень минулого і сучасного досвіду, знань про закономірності виникнення, розвитку і функціонування права, а також спеціальних досліджень соціально-правової дійсності. Аналіз минулого і майбутнього дозволяє прогнозувати та удосконалювати юридичну діяльність. Наукова правова свідомість включає ідеї, що висвітлюють сутність права як специфічного соціального регулятора, або принципи права.

Окреме місце у площині правової свідомості займає професійна правосвідомість, яка формується завдяки різному поєднанню раціональних, психологічних і поведінкових компонентів. За глибиною розуміння правових явищ виділяють три рівні: масова правова свідомість, професійна (спеціалізована) правова свідомість і наукова (теоретична) правова свідомість [8].

Професійна правова свідомість характеризується такими рисами, як компетентність, орієнтація на реалізацію правових норм, зв'язок з ідеями справедливості та законності, політична зрілість, почуття професійного обов'язку. Аналізуючи діяльність правників, Н.Ф. Шевченко зазначила, що вони мають володіти спеціалізованими, деталізованими знаннями чинного законодавства, а також відповідними компетенціями щодо його застосування [132]. Знання про право, навички та вміння у юридичній сфері становлять основу правової свідомості правників. Це професійна компетентність у сфері

чинного законодавства та практики його реалізації, яка включає глибокі і професійно необхідні знання про право та його функціонування, що дозволяють здійснювати юридичну діяльність [132].

Професійна свідомість юристів якісно відрізняється від правової свідомості інших груп населення своїм обсягом і глибиною політико-правових знань, а також навичками та вміннями аналізувати правові проблеми і вирішувати юридичні завдання, що виникають у житті.

Втім, як відмічає О.В. Кобець, її можна розділити на окремі підвиди, що відображають правову свідомість слідчих, прокурорів, суддів і адвокатів [48]. Такий розподіл зумовлений особливостями рольової поведінки працівників різних юридичних служб, тобто специфікою їхніх функціональних обов'язків і стереотипами в оцінках правової реальності, методів і способів діяльності.

Розглядаючи різні підходи до свідомості та її структури в нашому дисертаційному дослідженні, ми спиралися на думки О. М. Борисюка, який розглядав свідомість як вищу форму психічного відображення [13]. Він виділяв у структурі свідомості сукупність знань про навколишній світ. Виходячи з цього, можна стверджувати, що до її структури обов'язково входять не тільки пізнавальні психічні процеси, що сприяють пізнанню оточуючого світу, а також елементи самопізнання, самооцінки, самоствавлення, стратегії цілепокладання, система цінностей та інші властивості особистості.

Згідно з О. М. Борисюком, усі ці компоненти свідомості утворюють її структуру: пізнавальну (знання, принципи, ідеї, що є конвенційними вимогами суспільства до особистості), рефлексивну (оцінка та самооцінка), ціннісно-сенсову (усвідомлені оцінні критерії, які використовуються в практичній діяльності) та орієнтовну (почуття, ставлення, переконання тощо, що впливають на поведінку) [13]. Звісно, цей розподіл та інші подібні класифікації є досить умовними, оскільки в реальному житті всі ці структурні елементи проявляються комплексно та функціонують як єдине ціле.

Наприклад, когнітивний компонент професійної свідомості правника слугує основою для формування світоглядного компоненту, який включає його переконання, цінності та інтереси [13]. Цей компонент має особливе значення, оскільки інтереси відіграють важливу роль у професійній свідомості, оскільки активізують діяльність і спрямовують особистість правника.

Дослідження українських науковців, таких як С.Г. Кисіль [46] та О. В. Мамічева [72], переконливо доводять, що моральні цінності в структурі професійної свідомості визначають активність особистості у взаєминах з оточуючими. Оскільки цінності є потужним стимулом до реалізації матеріальної та духовної культури суспільства, їх вивчення є важливим етапом у дослідженні професійної самосвідомості особистості (С.Г. Кисіль [46]).

Вперше про взаємозв'язок між мотивами та специфічними властивостями індивіда зазначив С. Л. Рубінштейн [цит. за 18]. Відповідно до його концепції, залежність психічних властивостей особистості та її діяльності розкриває таку ж залежність між характерологічними особливостями особистості та її свідомістю. Особливе місце в цьому займає мотив, через який проявляються шляхи активного формування характеру [цит. за 18].

Афективний компонент свідомості є важливим внутрішнім критерієм чутливості особистості, її здатності відчувати задоволення від своєї поведінки та поведінки інших, або обурення при порушенні конвенційних норм.

Виділяючи афективний компонент у структурі свідомості, О.В. Кобець вважає його основним психологічним елементом, оскільки він концентрує квінтесенцію суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог [47].

Отже, усі структурні елементи свідомості утворюють єдине ціле і функціонують комплексно: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим та афективним, формуючи системно-структурний конструкт «свідомість особистості».

Узагальнюючи проаналізовані джерела, професійну свідомість можна визначити як систему правових ідей, поглядів і почуттів, що формується професійно та обумовлена специфікою соціальної ролі і юридичної діяльності.

У процесі здійснення правничої діяльності виникає потреба в детальному орієнтуванні в правових категоріях, знанні видів і правил тлумачення, точному формулюванні пропозицій в правових актах, тобто володінні правилами юридичної техніки, точному визначенні місця різних видів нормативних актів в ієрархічній системі, розташованих за юридичною силою. З розвитком суспільних відносин зростає значення раціонально-ідеологічних компонентів наукової правосвідомості у структурі професійної правової свідомості. Отже, правова свідомість - це сукупність уявлень і почуттів, які відображають ставлення людей та соціальних спільнот до чинного або бажаного (ідеального) права та практики його застосування. Вона має багаторівневу структуру, і розуміння принципів права та окремих юридичних конструкцій вимагає різних рівнів практичної і теоретичної правової свідомості в професійній діяльності. У складі правової свідомості можна виділити такі рівні: правову психологію, правову ідеологію, масову, теоретичну (наукову) та практичну.

На думку І.П. Бахновської [6], А.О. Лалуєвої [6], М.В. Кравчук [56], В.В. Пономаренко [93], Я.Й. Радзивилло [98] та інших вітчизняних науковців, які досліджували професійну свідомість, свідомість сучасного правника варто розглядати з урахуванням впливу різних об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що формуються з базових правових понять.

Серед правничих спеціальностей особливу увагу в науці було приділено адвокатській діяльності. Це пов'язано з тим, що адвокати становлять одну з ключових професійних груп, які мають важливі завдання перед суспільством у сфері представництва та захисту прав населення, а також такі форми діяльності, як науково-дослідна, адміністративно-господарська, управлінська та суспільна. Формування професійної свідомості адвоката відбувається лише

через залучення до юридичної практики, де реалізуються соціальні функції фахівця.

Досліджуючи особливості правової свідомості адвоката, В.В. Пономаренко вважає, що об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (психологічні) чинники сприяють розвитку взаємодії адвоката з оточенням і забезпечують його особистісне та професійне зростання [93]. Соціальна сфера впливає на професійну діяльність адвоката та тісно пов'язана з суспільними вимогами до юридичної освіти і внутрішніми закономірностями розвитку адвоката як соціальної особистості.

Такий підхід є універсальним та співпадає з нашим концептуальним уявленням про професійну свідомість правника, оскільки у будь-якого спеціаліста вона формується як через зовнішню (юридична освіта та правнича практика), так і через внутрішню діяльність (емоційно-вольові процеси, способи мислення, інтуїція, майстерність, відчуття, думки, ідеї, ідеали, образи та концепції професійної поведінки).

Підкреслюючи важливість зв'язку свідомості з соціальним життям людини, В.М. Аллахвердов вважає, що свідомість людини активно перевіряє гіпотези, проводячи реальні експерименти та оцінюючи результати цих дій у соціальному середовищі. Діяльність особистості як фактор розвитку є необхідною ланкою у причинно-наслідкових зв'язках свідомості з суспільним буттям [цит. за 93]. Без врахування цього чинника неможливо повністю зрозуміти складні ефекти впливу соціального середовища на людину та її свідомість.

У соціальному житті адвоката велике значення мають соціальні інститути та соціум, які впливають на формування і розвиток його професійної свідомості через процеси соціалізації та культуризації. Аналіз об'єктивних чинників розвитку професійної свідомості адвоката вказує на те, що основними детермінантами цього процесу є система соціально-економічної структури суспільства, рівень і структура суспільної свідомості, норми моралі та права, а також система загальної і професійної освіти.

Формування професійної свідомості адвокатів як частини особистісного розвитку охоплює низку специфічних прагнень (суб'єктивних факторів): тенденцій, потреб, мотивів, інтересів, орієнтацій, які свідомо розвиваються на основі природних здібностей людини. Важливим є також розвиток навичок та стійких моделей поведінки, саморегуляції та самоорганізації, що відповідають цим прагненням і здібностям, та які постійно вдосконалюються.

Дослідження М.О. Баліцької [5], В.В. Пономаренко [93] та інших українських науковців доводять, що ключовими компонентами професійної свідомості адвокатів є їхня підготовленість та налаштованість до юридичної практики. Це, насамперед, визначається тривалою і стійкою мотивацією, яка формується під час спеціалізованої підготовки, виховання та практичної діяльності, що є основою становлення їхньої професійної свідомості як фахівців у сфері права.

Отже, готовність адвоката до професійної діяльності передбачає наявність у нього стабільної системи основних якостей, необхідних для успішного виконання професійних обов'язків. До цих якостей належать відповідальність перед суспільством, знання у спеціалізованій галузі, навички, уміння, ставлення до своєї професії та психічні особливості.

Готовність адвоката до здійснення юридичної практики являє собою комплексне соціально-психологічне явище, що впливає на його професійну свідомість і включає стійкі та динамічні компоненти, такі як пізнавальні здібності, емоційність, мотивація, воля та комунікативність.

На формування професійної свідомості впливають особистісні якості адвоката, які є ключовими для його професійної діяльності:

- моральні (принциповість, чесність, відповідальність, справедливість);
- інтелектуальні (самостійність, гнучкість і критичність мислення, спостережливість);
- характерологічні (наполегливість, цілеспрямованість, самоорганізованість);
- психофізіологічні (витримка, психічна витривалість, чуйність) [5].

До елементів комунікативної складової професійної свідомості адвоката належать якості спілкування, що сприяють успішній взаємодії з оточуючими, такі як стиль комунікації, емпатія, доброзичливість, автентичність, ціннісно-мотиваційна сфера, а також психологічна та комунікативна культура особистості фахівця [93].

Дослідження впливів соціального середовища на професійну свідомість адвоката підтверджують, що знання, уміння та навички у взаємодії з громадськістю та в професійному спілкуванні дозволяють адвокату встановлювати психологічний контакт з колегами, досягати порозуміння під час спілкування, прогнозувати та керувати поведінкою партнерів для досягнення бажаного результату.

Комунікативна складова професійної свідомості адвоката відображає звичний спосіб взаємодії з іншими людьми та ставлення до себе.

Вона є ключовим показником внутрішнього самопочуття адвоката та забезпечує безпеку правового простору для всіх учасників соціальної взаємодії.

Комунікативна культура адвоката базується на загальноприйнятих етичних принципах спілкування, що пов'язані з усвідомленням унікальності та цінності кожної особистості.

Серед цих принципів виокремлюються ввічливість, коректність, тактовність, скромність та точність. Також важливими аспектами комунікативної культури адвоката є знання, уміння та навички, що стосуються використання мови, тобто культура мовлення. У мовленнєвій діяльності адвоката можна виділити такі аспекти: змістовність, виразність та спонукальність.

У своєму системному аналізі професійної свідомості адвоката В.В. Пономаренко показує, що професійну свідомість адвоката варто розглядати як особливу форму свідомості, на яку впливають різні об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (психологічні) фактори.

Ще одна правнича діяльність, прокурорська, розглядалася в роботах С.В. Белан [7], В.В. Бедь [8], В.О. Коновалової [53], В.К. Лисиченко [63], Т.О. Луценко [7], В.Ю. Шепітько [53], Р.М. Шеховцова [63], О.П. Шовкопляс [133] та ін.

Професійна свідомість прокурорів формується під впливом низки специфічних чинників. Наприклад, до них, на думку В.К. Лисиченко та Р.М. Шеховцова, звинувачення, частіше притаманна підозрюваним, обвинуваченим, а іноді й свідкам [63]. Пасивна протидія є прихованою і латентною, тому її виявлення складніше порівняно з активною, що вимагає від слідчого додаткових інтелектуальних зусиль, таких як висування версій та прогнозування ймовірних способів поведінки зацікавлених осіб для їх перевірки.

Згідно з Ю.В. Меркуловою, специфічні чинники, які впливають на формування професійної свідомості прокурорів, активізуються через постійну потребу співпрацювати з підозрюваними, зменшення ризиків для іншої сторони угоди та створення необхідних умов для виконання зобов'язань, які взяли на себе підозрювані або обвинувачені [74].

Психологічний аспект формування професійної свідомості прокурора, на думку О.В. Шовкопляс, завжди пов'язаний з континуальністю покарання: надто суворе покарання може негативно вплинути на особистість, а надто м'яке покарання може підірвати довіру до справедливості системи [133].

Психологічно важким аспектом у діяльності прокурора в суді є його взаємодія зі стороною захисту. У своїх висловлюваннях та репліках прокурор повинен утримуватися від голосливості та необ'єктивності, а прояв поваги до адвоката є нормою його спілкування під час полеміки [133].

Аналіз професійної свідомості адвоката та прокурора показує, що практичний аспект цієї свідомості проявляється через застосування пізнавальних схем у професійній діяльності. Рівень розвитку професійної свідомості юриста визначається такими психологічними характеристиками, як цілеспрямованість, активність, особистісна опосередкованість та творчість.

Таким чином, будь-яка професійна сфера інтегрується у свідомість особистості, формуючи її професійну ідентичність та визначаючи її роль у соціальному житті.

Професійна свідомість юриста є психологічним утворенням, яке поєднує професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійної діяльності та усвідомлення себе як представника своєї професії. Вона охоплює всі аспекти, рівні та функції професійної діяльності адвоката. Сформована професійна свідомість є важливою умовою для якісного виконання професійних обов'язків у юридичній сфері.

Особливу роль у структурі професійної свідомості займає мислення правника (М. Й. Варій, І.Д. Пасічник, S. Holliday, M. Chandler та ін.). Погляди цих дослідників значно відрізняються залежно від акцентів та сфер проявів професійного мислення, на які вони зосереджуються. Проте вони однотайні у визнанні практичної спрямованості, конкретності професійного мислення і його безпосередньої дії в процесі здійснення професійної діяльності, вирішення конкретних завдань і проблем.

Професійне мислення має ті ж характеристики, властивості та функції, що й мислення загалом, але воно володіє специфікою, особливими умовами та рівнями розвитку, а також специфічними факторами впливу, які формуються саме в процесі професійної діяльності. Тому професійне мислення правника слід розглядати через призму залучення до юридичної практики, яка є джерелом необхідної інформації для вирішення конкретних професійних завдань.

Це, однак, не означає, що під час практичної діяльності правник використовує лише практичне мислення, оскільки значна частина його дій базується на теоретичних знаннях: принципах права, положеннях нормативно-правових актів тощо. В результаті, як теоретичне, так і практичне мислення спрямовані на досягнення одних і тих самих цілей, хоча вони виконують різні функції. Це дозволяє зробити висновок, що виконанню конкретної юридичної дії передують певне об'єднання теоретичного та практичного мислення, який

полягає у зіставленні наявних теоретичних знань з досвідом практичного реагування на зовнішні чинники.

Наприклад, після того як правник вислухає клієнта, перш, ніж дати початкову відповідь, він аналізує отриману інформацію на предмет наявності юридичних аспектів, що визначаються закріпленими нормами у відповідних нормативно-правових актах. Встановивши такий зв'язок, правник може запропонувати клієнтові допомогу у складанні процесуального документа. Під час його складання правник враховує як загальні вимоги до написання такого документа, так і власний досвід з практики (точні реквізити адресата, стиль викладу, порядок оформлення вимог, додатки тощо). Крім того, практичне мислення правника виявляється у виборі стилю співпраці з клієнтом та методів розв'язання правової ситуації.

У дослідженні І. Д. Пасічника наведено такі якості мислення: глибина думки, її послідовність, самостійність, критичність, швидкість та гнучкість [87]. М. Й. Варій виділяє індивідуально-психологічну властивість мислення як широта, тобто здатність охопити широке коло питань, творчо мислити в різних галузях знання та практики [19].

Кожна з перерахованих якостей є надзвичайно важливою в професійній діяльності правника і є невід'ємним показником його професійного практичного мислення.

Наприклад, глибина думки відображає здатність проникати в суть проблеми, розкривати її причини та зв'язки з іншими явищами. Поверхове мислення може призвести до пропуску важливих даних та суттєвої інформації при аналізі правових проблем. Послідовність мислення забезпечує здатність швидко та правильно встановлювати хронологію подій, їхній взаємозв'язок та розвиток, а також причинно-наслідкові зв'язки. Самостійність мислення є необхідною при прийнятті юридично значущих рішень, особливо в критичних ситуаціях та при виконанні процесуальних дій.

Застосовуючи критичне мислення, правник може об'єктивно оцінити власні та чужі думки, визначити сильні та слабкі сторони ситуації, а також

зважити власні можливості та перспективи опонента. Гнучкість і швидкість мислення забезпечують ефективне реагування на ситуацію. Якщо людина здатна фільтрувати інформацію та ідеї, приймаючи нові рішення на основі нових висновків, вона може сформувати власний професійний стиль та модель практичної поведінки. Це підвищує конкурентоспроможність такого професіонала на ринку послуг, зокрема юридичних.

Отже, успішна професійна діяльність базується на сукупності певних психометричних показників та якостей мислення. Чим краще розвинені ці якості, тим більш професійно адаптованим буде юрист.

У контексті індивідуально-психологічних властивостей мислення слід також зазначити поняття "аналітичний розум" та "творче мислення". За думкою І. Д. Пасічника, рівень аналітичності розуму індивіда визначається співвідношенням аналізу та синтезу в процесі обробки отриманої інформації [87].

Високі вимоги до професіоналізму правника визначають ключові фактори, що формують його професійну свідомість. Ці фактори включають відповідність особистісної спрямованості фахівця обраній професії, розуміння норм діяльності та їх трансформацію в свідомості фахівця у смислові утворення, які контролюють, оцінюють та спрямовують його діяльність. До них також належать принципи та норми суспільних напрямків, в межах яких здійснюється юридична діяльність правника, а також специфіка професійних проблем, що відображають особливості соціокультурної ситуації в суспільстві.

Для досягнення оптимального рівня розвитку професійної свідомості правника необхідно внести зміни до всіх її структурних компонентів. У процесі цього розвитку компоненти взаємодіють між собою, що призводить до формування інтегруючих, активізуючих, пізнавальних, розвиваючих, соціалізуючих, регулюючих та стимулюючих функцій.

1.2. Особистість та діяльність правника як цілісна система

Особистість правника як цілісна система є предметом дослідження в різних галузях науки, таких як психологія, соціологія, філософія, юриспруденція та інші. Цей підхід дозволяє розглядати особистість правника як складну сутність, яка формується під впливом різноманітних факторів і включає в себе різноманітні аспекти особистісного розвитку та функціонування.

Особистість правника може бути розглянута з позицій різних теорій і концепцій. Наприклад, з погляду психології, особистість правника може бути визначена як унікальний набір психічних рис, які визначають його сприйняття, мислення, почуття та поведінку у процесі виконання професійних обов'язків.

З точки зору соціології, особистість правника може бути розглянута як продукт взаємодії з суспільством, культурним середовищем та іншими юристами.

Цілісність особистості правника визначається взаємозв'язком її складових частин, таких як когнітивні, емоційні, мотиваційні та інші аспекти. Кожна з цих частин впливає на інші, утворюючи цілісну систему. Наприклад, когнітивні здібності правника визначають його здатність до аналізу та розуміння правової інформації, що в свою чергу впливає на його мотивацію та емоційний стан.

Особистість правника може бути розглянута як динамічна система, яка постійно змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Зміни в особистості правника можуть бути спричинені різноманітними факторами, такими як досвід професійної діяльності, взаємодія з колегами та клієнтами, соціальне середовище тощо.

Отже, особистість правника являє собою складну цілісну систему, яка формується та розвивається під впливом різноманітних факторів. Вивчення цієї системи дозволяє краще зрозуміти сутність та особливості професійної діяльності правознавця.

Спираючись на ідеї О.М. Леонтьєва, образ світу правника формується системою образів світу і включає когнітивні та ціннісно-сміслові складові. Психосемантичний підхід базується на вивченні особистості правника через дослідження "упередженості" його свідомості, вказуючи на поліфонічність свідомості через наявність різних "Я" та діалогічний характер. У професійній свідомості правника важливою є позиція узагальненого "іншого": "колеги", "адміністратора", образ "ідеалу" та ідеального "Я". Усі ці упереджені оцінки системи вчинків та світоглядні уявлення, які формуються у свідомості юриста, мають свою інтерпретацію.

Дослідження особистості правника показує, що роль значущих інших відображається не лише у свідомих актах рефлексії, але й у формі "переживання" відчуття провини або відповідальності перед ними, самооцінки, або негативного ставлення до ідеального "Я". О.М. Леонтьєв розглядає свідому незадоволеність собою як завдання на особистісний сенс.

Позиція образу "Я" в системі внутрішніх образів значущих інших і їхніх ціннісних орієнтацій не лише формує уявлення правника про своє місце в житті, але й визначає його головні емоційні стани, що зумовлені відповідністю або невідповідністю його минулим ціннісним уявленням, які виникли внаслідок різних рольових позицій.

Аналізуючи психологічні підходи до особистості правника у професійній діяльності, можна виділити наступні аспекти:

- єдність психофізіологічних процесів, що об'єднує фізичні та соціальні аспекти;
- система стійких професійних рис і особливостей, що виявляються у внутрішньому діалозі особистості з собою;
- система індивідуально-професійних стратегій для оброблення зовнішніх вражень і внутрішніх переживань;
- характерні особливості поведінки в професійному середовищі;
- система планів, взаємозв'язків, орієнтацій, смислових утворень, що впливають на його професійну свідомість [цит. за 16].

Правник, виконуючи свої обов'язки або здійснюючи інші функції, на думку О.В. Кобець, працює у сфері, що стосується життєво важливих цінностей людей, стикаються з численними конфліктами, змушений приймати відповідальні рішення і часто опиняється у складних моральних ситуаціях [48]. Різкість виявів правових знань, поглядів та цінностей відрізняє професійну правову свідомість від правової свідомості законослухняних громадян та злочинців.

Професійного правника відрізняє стійкий позитивний настрій до права і практики його застосування, що означає високий рівень погодженості з правовою нормою, розуміння необхідності та корисності її дотримання і звичку дотримуватися законів. Тому готовність правника до дії в конкретній ситуації включає динамічні компоненти: усвідомлення, умови, в яких буде виконуватися ця діяльність, та визначення способів досягнення мети правозастосування.

О.П. Шовкопляс, на прикладі діяльності прокурора, розглядає важливі якості, необхідні для успішної діяльності в цій професії [133]. Враховуючи особливості професіограми прокурора, вчений вказує на значення певних психічних якостей, необхідних у цій сфері. Серед них - спостережливість, допитливість, стійкість уваги, здатність зосереджуватися на важливих завданнях протягом визначеного часу. Ці якості є ключовими у зв'язку з жорсткими вимогами закону, який регулює діяльність прокурора, а також з характером кримінальних справ і соціальною обстановкою, в якій він працює [133].

Під час проведення допитів у залі судового засідання членів злочинного угруповання, пізнавальна (пошукова) діяльність прокурора стає особливо важливою, оскільки його спостережливість та орієнтація в ситуації розкриваються у повному обсязі.

Аналіз наукових досліджень О.М. Борисюк [13], В.А. Василенко [20], І. В. Івашкевич [42], А. Мудрик [79], О. Кихтюк [79], Л. Нестеренко [81], К.А. Радченко [99], М. Б. Ценко [123], О.Л. Чернобай [128н] та інших вітчизняних

науковців дозволяє серед професійно важливих властивостей особистості правника виділити її компетентність.

Професійно компетентна особистість юриста розглядається як цілісне поєднання певних психологічних характеристик і рис, які є необхідними для успішного виконання професійних обов'язків. Цей комплекс включає професійні знання, уміння, навички та професійно важливі якості. Саме ці компоненти визначають ефективність професійної діяльності та дозволяють особистості реалізувати себе як фахівця.

На думку Л. Нестеренко, компетентного правника характеризують такі компетенції:

1. Психологічні: перцептивні, когнітивні, мнемічні, емоційні, вольові.
2. Особистісні: інтелектуальні здібності (розум, логіка, концептуальність, оригінальність, розсудливість); риси характеру (ініціативність, гнучкість, творчість, чесність, цілісність, вимогливість, упевненість, самостійність, енергійність, самоорганізованість); темперамент; рефлексія (здатність до самоаналізу особистих і поведінкових особливостей); особистісна тектологія (здатність до саморегуляції, уміння підтримувати позитивний емоційний тонус, стресостійкість, гнучкість у виконанні складних професійних завдань); творчість (готовність швидко оволодівати новими формами роботи, створювати ефективні способи виконання звичних управлінських завдань, впроваджувати інновації в управлінську діяльність).
3. Соціальні: знання основ конфліктології та соціальної психології; готовність до співпраці та взаємодії з іншими; відповідальність; емоційний інтелект (самосвідомість, контроль імпульсивності, наполегливість, упевненість, самомотивація та емпатія).
4. Управлінські: знання нормативно-правової бази, що регулює діяльність; знання технологічних та організаційно-управлінських аспектів діяльності; здатність організувати виконання державних рішень; володіння основними методами контролю [81].

На основі теоретичного аналізу та узагальнення А. Мудрик [79], О. Кихтюк [79], окреслити структуру професійної компетентності правника. Основні складові цієї структури включають:

– Загальнокультурну компетентність: знання вітчизняної та світової культури, високий рівень культури мовлення і поведінки, володіння навичками ефективного спілкування, здатність жити в соціумі та встановлювати контакти з оточуючими.

– Особистісно-мотиваційну компетентність: ціннісні орієнтації та спрямованість особистості.

– Практично-діяльнісну компетентність: знання, вміння та навички, необхідні для виконання професійної та самоосвітньої діяльності, здатність мотивувати та планувати роботу, формулювати її зміст і проводити дослідницьку діяльність за фахом.

– Спеціальну компетентність: готовність до самостійного виконання конкретних видів діяльності, вирішення типових професійних завдань, здатність адекватно оцінювати результати своєї роботи та самостійно здобувати нові знання і навички за спеціальністю, а також уміння планувати свій подальший професійний розвиток.

– Професійно-правову компетентність: знання законодавства, нормативних актів, розпорядчих документів на різних рівнях, а також методичних матеріалів з професійного консультування.

– Особистісну компетентність: здатність і готовність до постійного професійного розвитку, реалізація в професійній діяльності, уміння забезпечувати самозбереження, ефективно організовувати свій робочий час і виконувати роботу без зайвих перевантажень.

– Психологічну компетентність: здатність ефективно взаємодіяти з людьми в системі міжособистісних стосунків; система знань про людину як індивіда, особистість і суб'єкта діяльності, знання загальних характеристик (темперамент, характер, здібності тощо), а також особливостей психологічних процесів (мислення, пам'ять, уява).

– Соціально-психологічну компетентність: здатність ефективно взаємодіяти з людьми в соціумі, уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, відповідальність за свої дії, участь у спільному прийнятті рішень з колегами, вирішення конфліктів толерантним способом на основі відповідних норм і правил, та життя в гармонії з представниками інших культур, мов, релігій і життєвих цінностей.

– Соціально-перцептивну компетентність: система сприйняття, розуміння і оцінки соціальних суб'єктів у діяльності та спілкуванні, що включає емоційно-почуттєвий та інтелектуальний аспекти.

– Аутокомпетентність: адекватне уявлення про власні соціально-професійні якості та вміння вирішувати можливі професійні проблеми і запобігати професійним деформаціям.

– Комунікативну компетентність: система знань, мовних і немовних умінь, навичок спілкування; сукупність внутрішніх ресурсів, необхідних для ефективної комунікації; включає здатність виконувати продуктивні завдання в процесі спілкування та міжособистісної взаємодії.

Комунікативна компетентність, за даними М.О. Баліцької [5], Н.А. Лугіної [62], Я.Й. Радзивилло [98], О.П. Шовкопляс [133] та інших вітчизняних науковців, є одним із найсуттєвіших аспектів професійної діяльності прокурора та адвоката. Спілкування відіграє ключову роль у роботі правника, оскільки воно пов'язане з встановленням об'єктивної істини в кримінальних провадженнях. Прокурор у процесі судового розгляду взаємодіє з адвокатами, експертами, обвинуваченими, потерпілими, свідками, і для кожної з цих груп важливо знайти відповідний підхід та стиль взаємодії [133].

Отже, важливо відзначити, що серед особистісних компетенцій особливе місце займає необхідність володіння правником навичками ведення промови (В.А. Василенко [20]).

Низка вітчизняних вчених у структурі особистості окреме значення приділяють емоційному інтелекту (С.П. Дерев'янка [31], В.В. Зарицька [40],

І.О. Корнієнко [54], Я.М. Куценко [58], О.П. Лящ [68], І.І. Харченко [134], М.Ю. Хворост [135], Р. Salovey [155], J. Mayer [155]).

Емоційний інтелект означає здатність інтерпретувати і управляти своїми емоціями, а також розуміти емоції інших людей; іншими словами, це прояв емоційної зрілості і впевненості у своїх інтелектуальних можливостях.

Р. Salovey [155], J. Mayer [155] визначають основні компетентності у сфері емоційного інтелекту, які включають: усвідомлення емоційних спускових механізмів, які можуть викликати гнівні реакції; вивчення тактик управління власним психічним станом під час стресових ситуацій, таких як тематичне дослідження на основі реальних подій; більш уважне ставлення до впливу щоденних емоцій на довгострокові настрої та відношення до колег тощо.

Сучасні українські дослідження акцентують увагу на проблематичних аспектах емоційного інтелекту, зокрема на його діагностиці (Я.М. Куценко [59]), формуванні емоційної свідомості у правників, а також на розвитку емоційної стабільності серед працівників поліції (М.Ю. Хворост [135]). В їхніх дослідженнях емоційний інтелект включає усвідомлення власних емоцій, розуміння емоцій інших людей, співчуття та здатність використовувати ці знання для саморегуляції власної поведінки та поведінки інших.

Окреме місце в структурі особистості правника займає його професійна культура (Я. Аронов [2], С.О. Гладкий [26], С.Д. Гусарев [30], О.М. Корніяка [55], О. Мітцель [76], О.В. Петрук [89], С. Подкопаєв [92], С.С. Сливка [109], В. Сущенко [112], Д.П. Фіолевський [121], О. В. Хоменко [122], Б.О. Чупринський [129]).

Сучасні вимоги до юридичної освіти включають підвищення рівня інформаційної культури майбутніх фахівців. Правники живуть в інформаційному суспільстві, яке вимагає від спеціалістів здатності швидко сприймати та обробляти великі обсяги інформації, що обумовлює виникнення такого поняття, як інформаційна культура [129].

Аналіз наукових джерел показує, що професійна культура розглядається як вищий рівень підготовки правника, який об'єднує в собі знання про професійну діяльність, психологічну готовність до її виконання та вміння вирішувати професійні завдання. Ціннісно-сміслова складова професійної культури, яка відображає сутність особистісної культури правника з її ціннісно-регулятивною функцією, виступає інтегруючою основою для всіх цих рівнів підготовки. Професійна культура правника визначає зміст і спосіб його існування в професійному середовищі, враховуючи соціальну спрямованість професійної діяльності та методи її виконання відповідно до функціонального призначення професії (О.В. Петрук, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка та ін.).

На думку С.О. Гладкого, усвідомлення власної Я-концепції під час професійного становлення включає рефлексію ідеальної моделі професійної культури правника, яка повинна бути інтегрована в структуру професійної самосвідомості [26]. Ця модель має міжсуб'єктивний і конвенційний характер.

Правова та морально-етична культура є основним матеріалом для створення ідеальної моделі професійної культури правника. Політична культура правника тісно пов'язана з правовою культурою, утворюючи своєрідний "сплав", який значною мірою проявляється у сфері правової ідеології. Водночас, взаємодія правової культури з моральною культурою є значно важливішою для розвитку правової психології [26].

Психологічна, комунікативна, інформаційна та інші види особистісної культури правника здебільшого є функціонально допоміжними та інструментальними за своєю суттю. Проте, для вирішення певних завдань самоконструювання вони можуть набувати ключового значення. Окремо в сучасних умовах соціогенезу варто розглядати екологічну культуру юриста, яка стає надзвичайно важливою, особливо в контексті соціальної екології.

Цей вид культури формується у відповідь на усвідомлення правником нагальних і актуальних проблем сьогодення в контексті цілісності середовища існування людини (єдності всіх підсистем суспільства як «живого організму»

і його єдності з природою) та своєї особистої відповідальності за їх вирішення. Екологічний світогляд у цьому контексті є не просто частиною загального світогляду особистості, а його якісною характеристикою, яка формується на певному етапі особистісного розвитку [28].

Підкреслюючи активну, особистісну природу професійної культури правника, С.О. Гладкий вважає, що вона формується через стадії особистісного самоконструювання (складові процесу, які варто розглядати не з точки зору змінюваності, а з позиції домінування певних процесів у конкретний період часу):

1. Пробудження у правника потреби в самореалізації як духовно вільної та самосвідомої особистості.
2. Світоглядна саморефлексія, визначення характеристик власної «картини світу», її ідентифікація у системі потенційно можливих світоглядних координат, доступних у певній соціокультурній системі, а також її впорядкування та вдосконалення як фундаменту індивідуальної правосвідомості.
3. Визначення себе в системі актуальних підходів до праворозуміння (парадигм правопізнання).
4. Оволодіння загальнотеоретичними, галузевими та практико-прикладними методологіями правопізнання та правової поведінки (юридичної діяльності), що супроводжується розгортанням і деталізацією картини правової реальності з урахуванням спеціалізації правника.
5. Формування та розвиток компетентностей, які лежать в основі психологічної, комунікативної, інформаційної та інших видів культури, що не мають прямого зв'язку з юриспруденцією.
6. Морально-етична соціалізація, яка включає пробудження моральних почуттів та усвідомлення (особистісне прийняття) моральних цінностей суспільства, що є наскрізним елементом процесу самоконструювання.

Для теми нашого дисертаційного дослідження особливо важливою є ідея Я. Аронова, який зазначав, що професійна культура правника розвивається поступово [2]. На першому етапі він починає усвідомлювати свою роль і призначення, проходячи адаптацію, ознайомлюючись з функціональними обов'язками та специфікою роботи в різних юридичних професіях. Цей період включає навчання у закладі вищої освіти, де майбутній правник здобуває необхідні знання та формує компетентності.

На думку Б.О. Чупринського, правове виховання та правова освіта майбутнього правника передбачають цілеспрямовану та систематизовану роботу викладачів у навчально-виховному процесі, а також вплив юридичної теорії і практики на свідомість здобувача вищої юридичної освіти з метою виховання та формування професійного рівня правосвідомості з урахуванням існуючих соціально-правових реалій [130]. Однак суттєве підвищення ефективності підготовки майбутніх правників неможливе без радикальної реорганізації існуючої системи професійної освіти, без створення сучасного механізму підбору, розстановки, підготовки та підвищення кваліфікації юристів.

У такому розумінні професійної правосвідомості обов'язковим її елементом є специфічна діяльність суб'єкта правовідносин – робота професіонала у сфері правової практики.

Наступний етап – це період формування правника як професіонала, що характеризується його повною самостійністю у професійній діяльності, набуттям досвіду, розробкою власного стилю та підходу до роботи, виробленням трудової культури та встановленням ефективних взаємовідносин з колегами [130].

Третій етап – це досягнення вершин майстерності. Я. Аронов відзначає, що становлення правника як професіонала відбувається після багатьох років наполегливої праці, або ж не настає взагалі [2]. Хтось може досягти піку правничої кар'єри, наприклад, здобувши посаду прокурора району у 30 років,

а хтось може стати ефективним адвокатом у кримінальних справах лише у 50 років [2].

Важливість професійної культури в кар'єрному зростанні правника доводить не тільки кількість досліджень у цьому напрямку, але й різні її структурні компоненти.

Так, на думку О. Мітцель [76], С. Подкопаєва [92], С.С. Сливки [109], В. Сущенко [112] та інших вчених, елементом професійної культури правника є система юридичних знань, які він використовує для виконання своїх функціональних обов'язків у суспільстві. Дії правника завжди мають бути засновані на праві, він повинен діяти лише в межах правового поля, розуміючи, як правові норми регулюють відповідні суспільні відносини. У цьому контексті варто згадати впровадження в Україні зовнішнього незалежного оцінювання знань для осіб, які прагнуть здобути магістерський рівень вищої освіти за спеціальністю 081 – право. Також вчені наголошують, що американська модель підготовки правників передбачає обов'язкове тестування випускників юридичних навчальних закладів для оцінювання їхнього рівня знань.

Іншим важливим елементом професійної культури правника є психологічний компонент, який включає повагу до права та глибоке переконання в необхідності дотримання його норм. Це передбачає сприйняття права як найбільш ефективного регулятора суспільних відносин та найвищої соціальної цінності (Д.П. Фіолевський [121], О. В. Хоменко [122], Б.О. Чупринський [130]).

С.Д. Гусарєв наголошує на необхідності активної правомірної та професійно значущої поведінки, спрямованої на якісне виконання професійних обов'язків, точне і неухильне дотримання вимог правових норм, принципівості у боротьбі з правопорушеннями, постійне прагнення до справедливості, а також усвідомлення необхідності самовдосконалення та інших аспектів.

Професійна діяльність правника також характеризується не тільки особливою специфікою, але й виразними рисами компетентності. Кваліфікованому правнику необхідно мати широкі знання та вміння, що дозволяють не лише розуміти всі аспекти правової діяльності у певній сфері, а й приймати відповідальні рішення, враховувати найдрібніші деталі під час розслідувань правопорушень, здійснювати митний контроль та оформлення, протидіяти контрабанді, ефективно взаємодіяти та спілкуватися з людьми. В.А. Василенко підкреслює, що важливим аспектом діяльності будь-якого правника є етика поведінки, яка передбачає наявність моральних якостей, певних принципів, поглядів та твердої життєвої позиції [20].

Варто зазначити, що реалізація в діяльності зазначених вище моральних якостей потрібно активно підтримувати в закладах вищої освіти, де готують майбутніх правників. Цього можна досягти, залучаючи студентів до активної участі в студентському та громадському житті, надаючи можливість застосовувати отримані теоретичні знання на практиці, наприклад, у юридичній клініці університету. Це дозволяє студентам отримати цінний досвід спілкування з людьми, взаємодії у професійній сфері та визначитися зі своїми життєвими і професійними пріоритетами (Д.М. Лук'янець [65]).

Б.О. Чупринський вказує на те, що стан організації гуманістичного виховання студентів юридичних спеціальностей не відповідає повністю сучасним вимогам розвитку особистості і суспільства [129]. У процесі роботи зі студентами не враховуються значущі соціально-філософські та духовно-культурні зміни в суспільстві, зсуви в моральних цінностях, зміни у світосприйнятті та суспільній орієнтації молоді, її професійне самовизначення, а також інтереси та потреби студентів як соціальної групи та особливості їхнього сучасного розвитку в академічних групах.

Студенти виявляють незадоволення організацією гуманістичного виховання через недостатню компетентність викладачів, кураторів, обмежене студентське самоврядування та відсутність системного підходу у позанавчальній виховній роботі [129]. Низький рівень готовності викладачів і

кураторів до здійснення виховної діяльності, особливо через недостатні знання у психології студентської молоді, також негативно позначається на здійсненні гуманістичного виховання.

На думку Я. Аронова, модель спеціаліста-правника повинна включати два взаємопов'язані елементи: модель юридичної діяльності, яка відображає суспільні очікування від представників цієї професії, та модель підготовки юриста-спеціаліста, що формується на основі переліку та обсягу навчальних дисциплін у закладах вищої освіти [2].

Основна ідея конструктивної (реконструктивної) частини діяльності правника (на прикладі особистості та роботи прокурора) полягає в здатності ефективно аналізувати та синтезувати інформацію.

Роз'яснення цього аспекту включає:

- під час перегляду матеріалів досудового розслідування, ментальна діяльність прокурора зосереджена на відтворенні подій кримінального правопорушення, які сталися в минулому, на основі наявних доказів;
- визначення істинності обставин і розробка судової стратегії є важливими елементами конструктивної частини прокурорської роботи.

Робота на конструктивному рівні вимагає від правника високого рівня оперативної та тривалої пам'яті, здатності до аналітичного мислення та уяви, а також таких рис розуму, як глибина (здатність вникати в сутність фактів, передбачати результати вчинків), широта (можливість охоплювати велике коло питань і фактів), швидкість (здатність швидко оцінювати обстановку і приймати обдумані рішення), критичність (здатність обдумувати факти, виявляти помилки тощо), гнучкість (здатність аналізувати явища з різних точок зору, варіювати методи дій тощо).

За даними В. К. Лисиченко [63], Р.М. Шеховцова [63], С.В. Белан [7], Т.О. Луценко [7] та інших дослідників цієї проблеми в організаційній сфері правничої діяльності ключовими аспектами є організаторські та вольові здібності. Організаторські здібності проявляються у вмінні ефективно співпрацювати з різними фахівцями, такими як криміналісти, психологи,

педагоги, медики та інші, під час консультацій. Вони також виявляються у навичках самостійної роботи, таких як швидке освоєння матеріалів досудового розслідування, здійснення кваліфікованого аналізу, здобуття додаткової інформації, підготовка відповідних матеріалів для виступу в суді та інше.

Вольові якості правника, такі як наполегливість, самостійність, цілеспрямованість, зосередженість, ініціативність та рішучість, забезпечують його готовність до вирішення складних завдань для підтримки державного обвинувачення.

Ще однією важливою характеристикою особистості та діяльності правника є дотримання морально-етичних норм (С.О. Гладкий [26], Н.Я. Заболотна [37], Н.М. Таварткіладзе [113], Б.О. Чупринський [129] та ін.).

Визначаючи професійну етику юриста як сукупність моральних уявлень та установок, що проявляються у поведінці представників юридичної професії, Н.Я. Заболотна підкреслює, що це система норм і правил, які регулюють поведінку юристів, базуючись на загальновизнаних моральних принципах і цінностях з урахуванням специфіки їхньої професійної діяльності [37]. Частиною цієї системи є професійна етика правника. Розглядаючи адвокатську етику, як частину професійної етики юриста, вчена наголошує, що вона складається з правил належної поведінки адвокатів і представляє собою систему соціальних норм [37]. Ця система заснована на взаємозв'язку правових і морально-етичних принципів, норм, правової та моральної свідомості та відзначається внутрішньою узгодженістю приписів і виступає як своєрідний моральний регулятор поведінки адвоката в його професійній діяльності.

Концептуальною основою професійної етики правника є взаємозв'язок між мораллю та правом. Підкреслюючи самостійне значення адвокатської етики, Н.М. Таварткіладзе вказує, що специфіка професійних стандартів адвокатської діяльності зумовлена особливостями функцій, що покладаються на адвокатуру [113]. Вчений стверджує, що правила професійної етики повинні розглядатися як норми поведінки адвоката, які акцентують увагу на гуманному призначенні адвокатури як правозахисної інституції. Дотримання

цих правил забезпечується як внутрішнім переконанням адвокатів, так і колективною свідомістю адвокатського співтовариства, а за необхідності – заходами державного правового примусу [113].

Предмет адвокатської етики охоплює дії представника цієї професії, члена відповідної адвокатської асоціації, в ситуаціях, коли він виступає як професіонал. Адвокат, надаючи компетентну юридичну допомогу клієнту, дотримується загальних норм моралі, але в умовах професійної діяльності керується власними уявленнями про моральність і професійний обов'язок. Отже, професійні та моральні якості адвоката не є вродженими; адвокат як людина може мати будь-які етичні переконання, але як член адвокатської асоціації він зобов'язаний дотримуватися єдиної системи професійних цінностей і стандартів поведінки, встановлених для корпорації.

1.3. Особливості та стадіальність кар'єрного розвитку особистості

Кар'єрний розвиток особистості є важливим аспектом професійного зростання, який включає процеси самоусвідомлення, навчання, адаптації та досягнення професійних цілей. Цей процес має власні особливості та стадії, які формують його динаміку і напрямок.

Аналіз наукових першоджерел дозволяє нам до основних особливостей кар'єрного розвитку правника віднести:

1. **Індивідуальність:** кар'єрний розвиток кожної людини унікальний і залежить від особистісних характеристик, здібностей, мотивації та життєвих обставин. Індивідуальні відмінності визначають темп і напрямок кар'єрного зростання.
2. **Безперервність:** кар'єрний розвиток триває протягом всього життя і включає періоди активного зростання, стабілізації та можливого спаду. Він не обмежується лише професійною діяльністю, але також включає особистісний розвиток та самореалізацію.

3. Контекстуальність: На кар'єрний розвиток впливають зовнішні фактори, такі як економічна ситуація, ринок праці, соціальні очікування та організаційні умови. Вони можуть прискорювати або уповільнювати розвиток кар'єри.
4. Динамічність: Процес кар'єрного розвитку є динамічним, що вимагає постійної адаптації до змін у професійному середовищі та власних життєвих обставинах.

У сучасній українській психології значна увага приділяється дослідженню різних аспектів кар'єрного розвитку особистості (Н. Артеменко [4], Ж.П. Вірна [21], А. Мудрик [78], О.П. Саннікова [105], О.Р. Фонарьов [цит. за 78] та інші). За словами А. Мудрика, вивчення процесу кар'єрного становлення особистості повинно здійснюватися в двох напрямках – структурному та процесуальному [78].

Структурний підхід до вивчення професійного становлення особистості охоплює дослідження, які спрямовані як на вивчення окремих професійно важливих якостей (елементно-аналітичний підхід), так і на їх симптомокомплекси (системно-синтетичний підхід).

З точки зору елементно-аналітичного підходу, основна увага приділяється вивченню окремих психологічних особливостей особистості або комплексів якостей у конкретних видах діяльності. Професійно важливі якості визначаються залежно від їх значущості та універсальності для різних видів діяльності.

Системно-синтетичний підхід передбачає дослідження особистості професіонала як інтегральної структури, що охоплює велику кількість особистісних характеристик.

Процесуальний напрямок дослідження становлення особистості поділяється на два протилежні полюси - статичний і динамічний.

Статичний підхід включає констатаційні дослідження (фіксація фактів) та розглядає особистість фахівця як стабільну, не динамічну систему, що

складається з набору якостей, психічних функцій та психофізіологічних властивостей, необхідних для володіння професією.

Динамічний підхід об'єднує дослідження, спрямовані на вивчення розвитку особистості, формування професійно важливих якостей, динаміку професійного становлення на різних етапах, а також професійні кризи й деформації.

Згідно з ідеями О.П. Саннікової, процес становлення особистості професіонала є індивідуальним та багатоплановим, включаючи вирішення протиріч між вимогами до діяльності, які виражені у конкретних знаннях, програмах, методиках і ідеальних уявленнях про професійну особистість, і реальними можливостями індивіда [105].

Вчена підкреслює, що індивідуальність професіонала проявляється через унікальне поєднання особистісних якостей [105]. Ці якості взаємодіють між собою, змінюються як в рамках загальної системи особистості, так і в межах окремих її компонентів, що призводить до змін у їх якісно-кількісному співвідношенні та домінуванні кожної з них. Таким чином, індивідуальність професіонала не лише відображає найвищий рівень розвитку особистості, але й характеризується унікальною комбінацією її різнорівневих якостей, взаємозалежністю та особливістю динаміки [105].

Як стверджує більшість науковців, процес професійного становлення особистості – це довготривалий, різноплановий, досить динамічний процес; інтеграція процесів розвитку людини в онтогенезі й професіоналізації індивіда протягом життя.

Значний інтерес у плані вивчення проблеми викликають дослідження професійного становлення Ж.П. Вірної [21], О.В. Мамічевої [72], Н.І. Пов'якель [91] та інших українських науковців.

Вчені вказують, що динаміка професійного розвитку спеціаліста проходить три етапи: професійна адаптація, професійне становлення (інтеграція, інтернальність) та професійна стагнація.

Перший етап професійного становлення особистості включає ознайомлення з професією, входження у професійну діяльність, адаптацію до неї, активне освоєння та визначення себе в професійному середовищі або колективі. На цьому етапі переважає тенденція підпорядкування професійної діяльності зовнішнім обставинам шляхом виконання встановлених вимог, правил і норм. Спеціаліст керується принципом економії сил і здебільшого користується готовими алгоритмами вирішення професійних завдань, проблем і ситуацій. Саме на цьому етапі починається реалізація самостійної трудової діяльності.

Етап адаптаційного розвитку майбутнього спеціаліста передбачає накопичення знань, освоєння професії, здобуття основних умінь і навичок, а також формування психологічної готовності до професійної діяльності. Цілі цього етапу включають психологічну адаптацію до вимог і обмежень професійної діяльності, саморегуляцію пізнавальних процесів та організацію мислення відповідно до існуючих стереотипів; особистісну, мотиваційну, емоційно-вольову, інтелектуальну та операціональну адаптацію спеціаліста до професійної діяльності, професійного середовища і наявних вимог.

Після завершення адаптаційного етапу, тривалість якого залежить від типу професії, відбуваються зміни у провідній ролі в професійній діяльності як у всій системі особистості, так і в її окремих підсистемах. Це включає зміни в якісно-кількісному поєднанні та домінуванні кожної з підсистем.

Таким чином, індивідуальність професіонала є не лише найвищим рівнем розвитку особистості, але й відрізняється унікальною комбінацією різнорівневих якостей, їх взаємозалежністю та особливостями динаміки (Н. Пов'якель [91]).

Другий етап професійного становлення фахівця – інтернальний – характеризується здатністю особистості вийти за межі повсякденної практики та подивитися на свою діяльність в цілому. Це дає можливість фахівцю стати господарем своєї професійної ситуації. На цьому етапі спеціаліст починає внутрішньо приймати, усвідомлювати та оцінювати труднощі і суперечності

різних аспектів професійної діяльності, а також самостійно й конструктивно вирішувати їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. Труднощі розглядаються як стимули для подальшого розвитку, що дозволяє відчувати свободу вибору і відповідальність за свої дії.

Характерними ознаками цього етапу є усвідомлення вимог нової соціально-професійної ролі, оцінка власних здібностей і можливостей, набуття професійного досвіду, кваліфіковане виконання професійних обов'язків, отримання задоволення від власних досягнень та сприйняття себе як суб'єкта професії.

На етапі професійної стагнації, коли фахівець адаптував свої індивідуальні здібності та можливості до вимог професійного середовища і спирається на досягнення минулого, експлуатацію стереотипів, канонізацію та універсалізацію власного досвіду, виникають передумови для зниження професійної активності, уповільнення професійного зростання та несприйнятливості до нового. Ця фаза супроводжується різними негативними реакціями, такими як агресія та депресія, а також поступовим погіршенням психічного та фізичного здоров'я, що може призвести до нервових і психосоматичних захворювань.

У різних професійних групах стадія стагнації настає у різний час. Згідно з О.В. Мамічевою, у представників масових професій, таких як лікарі та викладачі, вона зазвичай настає через 10–15 років роботи за спеціальністю, тоді як у менеджерів – через 5–7 років роботи [72].

На державній службі темпи кар'єрного розвитку спеціалістів відрізняються від темпів професійного становлення працівників у підприємницьких структурах. Аналіз посадового підвищення вказує на стихійність кар'єрного зростання державних службовців, нерівномірність стажу перебування на посаді, а також наявність так званих кар'єрних тупиків або швидкісних десантних кар'єр. Ці кар'єрні аномалії негативно впливають на стимулювання трудової та професійної віддачі від державних службовців,

а також на підтримку сприятливого соціально-психологічного мікроклімату в їхньому середовищі [72].

Негативним, хоча й типовим явищем для вітчизняної державної служби, є вплив внутрішніх психологічних факторів на другу стадію професійного становлення фахівця [72].

Цей етап – інтернальний – відзначається здатністю особистості вийти за межі безперервної повсякденної практики та подивитися на свою діяльність у загальному контексті. Такий прорив дозволяє фахівцю стати справжнім господарем своєї професійної ситуації. Це сприяє внутрішньому прийняттю, усвідомленню та оцінці труднощів і суперечностей різних аспектів професійної діяльності, а також їх самостійному й конструктивному вирішенню відповідно до власних ціннісних орієнтацій. Водночас труднощі сприймаються як стимули для подальшого розвитку, дозволяючи відчувати свободу вибору і відповідальність за всі свої дії.

На даному етапі характеристиками є осмислення вимог нової соціально-професійної ролі, власних здібностей і можливостей, накопичення професійного досвіду, кваліфіковане виконання професійних обов'язків, отримання задоволення від власних досягнень і відчуття себе суб'єктом професійної діяльності [70].

На державній службі різні темпи кар'єрного розвитку відрізняються від тих, які спостерігаються у підприємницьких структурах.

Аналіз наукової літератури свідчить про несистемність кар'єрного зростання державних службовців, нерівномірність тривалості їх перебування на посаді і формування так званих кар'єрних тупиків або швидкісних десантних кар'єр. Ці аномалії негативно впливають на стимулювання працездатності і професійної продуктивності державних службовців, а також на підтримку сприятливого соціально-психологічного середовища в їхній професійній діяльності [76].

На практиці державний службовець, перш ніж бути призначеним на високу посаду, має успішно пройти всі передбачені етапи. Це вимагається на

користь суспільства, яке підтримує високий авторитет держави та повагу до її законів.

У країнах з розвинутою демократією та ринковою економікою встановлено, що для успішної кар'єри службовця період на одній посаді зазвичай не перевищує 4-5 років. Згідно з Н. Артеменко, професійне становлення державного службовця значно скорочується, і стадія стагнації може наступати вже після п'ятирічного стажу роботи за спеціальністю [4].

А. Мудрик описує дві моделі професійної поведінки особистості.

Перша модель, модель розвитку, характеризується здатністю особистості виходити за межі стандартних практик, трансформувати свою професійну поведінку й тим самим подолати обмеження власних професійних можливостей [78].

Друга модель, адаптивна, відображає переважно постійне відтворення особистістю засвоєних професійних дій зі стремлінням відповідати зовнішнім вимогам. Це може призводити до реалізації розвитку особистості у інших сферах діяльності, поза професійними інтересами, або до стагнації, активізації захисних механізмів та різноманітних психосоматичних і невротичних розладів [78].

Адаптивна модель професійної поведінки особистості включає кілька значущих рівнів: пристосувальний, стереотипізаційний, стагнаційний.

Пристосувальний рівень характеризується використанням технік і технологій мислення й поведінки, стереотипів професійного середовища та ідеалів, зусиллям відповідати вимогам значущого оточення.

Стереотипізаційний рівень охоплює універсалізацію і адаптацію професійного становлення, засвоєння власних і «привласнених» фахівцем прийомів і засобів діяльності, використання стандартних стратегій у виконанні завдань;

Стагнаційний рівень відображає стабілізацію стереотипів і професійну стагнацію, коли особистість адаптує свої можливості до вимог професійного середовища, використовуючи готові стереотипи та імітуючи досвід інших.

Адаптивна модель відображає процес становлення фахівця, який є носієм професійних знань, умінь і досвіду. У більшості випадків, коли фахівець задовольняється результатами пристосування і професійної адаптації, професійний розвиток замінюється стабілізацією стереотипів і асиміляцією вже наявних форм, прийомів і технологій. Модель розвитку відображає процес становлення фахівця, який свідомо використовує власний досвід, володіє професійною діяльністю і здатний до самопроєктування і самовдосконалення.

Розвиток особистості в професійній діяльності відбувається через регрес, прогрес і стагнацію [77].

Регресивний розвиток характеризується індивідуальною формою становлення професіонала, який прагне зберігати відповідність між собою і вимогами професійної діяльності.

Прогресивний розвиток особистості пов'язаний з її активною самореалізацією, усвідомленням потреби у самозміні, трансформацією внутрішнього світу та індивідуальним професійним розвитком, здійснюваним за власним вибором і самопроєктуванням.

Стагнація в професійній діяльності частіше виникає внаслідок адаптивної поведінки, спрямованої на вирішення конфліктів між вимогами професійного середовища, професійною спільнотою і можливостями та здібностями особистості [77].

Спосіб, яким використовуються різноманітні індивідуальні особливості в реальному житті і професійній діяльності, залежить від модусу людського буття (Р.О. Фонарьов [цит. за 78]). За даними Н. Артеменко [4], А. Мудрик [78], Н.І. Пов'якель [91], О.П. Саннікової [105], для особистості найбільш традиційним варіантом фахового становлення є прискорений розвиток на початкових стадіях професіогенезу з подальшою стагнацією.

Позиція А. Мудрик [78] полягає в тому, що стадія професійної адаптації зазвичай триває 1–2 роки під час виконання їхньої роботи, що пояснюється

особливостями професії. Професійна діяльність є чітко регламентованою і визначається певними правилами і нормативами.

Тому, під час виконання професійної діяльності фахівець протягом цього періоду осмислює морально-етичні норми та адаптується до умов професійного середовища.

Протягом наступних 2–6 років роботи на посаді ефективність професійної діяльності зростає. Це пов'язано з тим, що на цьому етапі вони на основі накопиченого досвіду та знань здатні самостійно приймати рішення, нести за них відповідальність, конструктивно вирішувати професійні завдання, кваліфіковано виконувати свої обов'язки і відчувати задоволення від досягнень.

Отже, професійна діяльність фахівців зі стажем від 2 до 6 років характеризується ознаками, що є характерними для інтернальної стадії їх професійного становлення.

Проте на цьому етапі, по мірі формування індивідуального стилю діяльності, спостерігається зниження рівня професійної активності і настання умов для стагнації професійного розвитку. Це особливо характерно для соціально-економічних професій і державних службовців, чия діяльність є чітко нормативною і регламентованою.

На етапі професійного становлення, коли спеціаліст вже адаптував свої індивідуальні здібності і можливості до вимог професії та базується на своєму попередньому досвіді, на думку А. Мудрик, відбувається зниження ефективності діяльності, активності і професійного зростання фахівця [78]. Ці ознаки характеризують стагнаційну стадію професійного становлення. В цей період можуть виникати різні негативні реакції, такі як агресія, депресія, невротичність, погіршення психічного і фізичного здоров'я.

Отже, підкреслює вчена, після того, як працівник перебуває у професії понад 6 років, необхідно створити для нього нові умови, щоб забезпечити якісну адаптацію. Це включає зміну характеру професійної діяльності, враховуючи набуті знання, навички та досвід (наприклад, з виконавчої

діяльності на керівництво), що дозволить працівнику відчувати визнання його професійних досягнень. Впровадження таких адаптаційних програм сприятиме підвищенню кваліфікації працівника, здобуттю ним нових компетенцій.

Отже, система профілактичних заходів покращує ефективність їхньої професійної діяльності. Відсутність такого підходу може призвести до емоційного дискомфорту, незадоволення роботою, професійного напруження, втоми, а також до зниження інтересу до професійного розвитку, нецікавості процесом і результатами роботи та професійної деградації.

Тривале виконання однієї й тієї ж професійної діяльності стає серйозним випробуванням для особистості через обмеженість трудових функцій, соціальних ролей у колективі та формальних і неформальних відносин з колегами та керівництвом. Часто це супроводжується необхідністю залишатися на тій самій посаді. Таким чином, довготривала робота в одній професійній сфері призводить до загальнопрофесійних деформацій, які впливають на особистість, порушують її цілісність, знижують професійну ефективність і спостерігаються у більшості, хто практикує цю діяльність.

Основні типи кар'єрного розвитку особистості, або ті, які можуть здійснюватися у її майбутньому, включають такі:

- Вертикальний тип кар'єри, де фахівець поступово займає вищі позиції у структурній ієрархії.
- Кваліфікаційний тип кар'єри, де фахівець професійно зростає і продовжує просуватися вперед за розрядами тарифної сітки.
- Статусний тип кар'єри, де фахівець збільшує свій статус через отримання премій, нагород, почесних звань за внесок у розвиток права та правової свідомості населення.
- Монетарний тип кар'єри, де зі зростанням трудового стажу фахівець отримує підвищення рівня грошової винагороди, а також соціальні пільги та інші бонуси.

Важливо підкреслити, що роль етапу навчання і професійної підготовки майбутніх правників особливо важлива, оскільки саме на цьому етапі відбувається розвиток особистості та формування ключових професійних якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

Один з важливих критеріїв успішного навчання полягає в підготовці майбутнього правника до початку його професійної діяльності [105]. Основною особливістю професійного становлення юридичних спеціалістів є необхідність формування емоційної готовності до професійної діяльності під час навчання у вищих навчальних закладах (В.М. Вакуленко [18]). Емоційна готовність виступає як регулятор задоволення своєю роботою, задоволення її змістом, внутрішнього спокою на роботі і впевненості у собі, що передбачає позитивне ставлення до себе як особистості.

Емоційна готовність до професійної правничої діяльності залежить від рівня розвитку емоційної компетентності особистості, яка є результатом її емоційного інтелекту. Ця готовність включає такі критерії та показники якості:

- Конструктивний аспект, що оцінює здатність використовувати емоційні знання і вміння для стратегічного планування і тактичного керування власними діями для успішного розвитку і реалізації внутрішніх потенціалів особистості.
- Стабілізуючий аспект, який визначає здатність керувати емоційними знаннями для підтримки емоційного здоров'я.
- Регулятивний аспект, що включає наявність та досвід використання емоційних знань для формування адаптивної професійної поведінки.
- На рівні когнітивних процесів досліджується здатність правника розуміти емоції. Зазвичай правники можуть адекватно розпізнавати, виявляти і розуміти свій емоційний стан, визначати причини його виникнення та виражати словами. Констатовано, що майбутні правники мають вищий рівень

здатності розуміти емоції інших осіб (42,8%) порівняно з розумінням своїх власних емоцій (18,76%).

Узагальнюючи отримані в наукових джерелах факти, ми розглядаємо кар'єрний розвиток правника як послідовність етапів, кожний з яких має свої характеристики і завдання. Виходячи з цієї тези та узявши за основу періодизацію Г. Крайга, можна пропонувати пролонговану модель кар'єрного розвитку правника, що включає етапи, кожний з яких розвивається на конкретному етапі онтогенезу, має свої завдання та характеристики:

1. Етап орієнтації (підготовча стадія):

Вік: Підлітковий та юнацький період.

Завдання: Самопізнання, визначення інтересів та здібностей, початковий вибір професії.

Характеристики: Ознайомлення з різними професіями, отримання першого досвіду роботи, формування кар'єрних цілей.

2. Етап навчання та адаптації:

Вік: ранній дорослий вік.

Завдання: Отримання професійної освіти, набуття необхідних навичок та знань.

Характеристики: Початок професійної діяльності, адаптація до професійного середовища, розвиток професійних компетенцій.

3. Етап стабілізації та зростання:

Вік: Середній дорослий вік.

Завдання: Професійне зростання, досягнення стабільності в кар'єрі, розвиток експертних знань.

Характеристики: Підвищення кваліфікації, досягнення лідерських позицій, стабільний розвиток кар'єри.

4. Етап професійної зрілості:

Вік: Зрілий дорослий вік.

Завдання: Підтримання досягнутого рівня, передача знань і досвіду, професійне самовдосконалення.

Характеристики: Збереження професійної активності, наставництво, участь у стратегічних проектах.

5. Етап завершення кар'єри:

Вік: Пізній дорослий вік (передпенсійний та пенсійний).

Завдання: Підготовка до виходу на пенсію, пошук нових форм самореалізації.

Характеристики: Зниження професійної активності, передача обов'язків, планування пенсійного періоду.

Виходячи зі змістовної наповненості особистості та діяльності правника ми виділяємо наступні кар'єрні етапи правника:

- Кар'єрний етап навчання – магістри права;
- Кар'єрний етап адаптації – правники зі стажем роботи до 5 років;
- Кар'єрний етап стабілізації та зростання - правники зі стажем роботи до 10 років;
- Кар'єрний етап професійної зрілості - правники зі стажем роботи більше 10 років.

Таким чином, кар'єрний розвиток правника є складним і багатогранним процесом, що вимагає активної участі, планування та адаптації. Розуміння його особливостей і стадіальності допомагає краще усвідомлювати свої професійні цілі та досягати їх ефективніше.

1.4. Основні компоненти самосвідомості як чинники успішності кар'єрного розвитку правника

Аналіз особистості та діяльності різних представників правничої професії дозволив нам припустити, що важливими особистісними гарантами кар'єрного розвитку правника можуть бути неочевидні характеристики його особистості та індивідуальності, до яких ми відносимо: особистісні цінності та

особистісні переваги правника, розвиток мовлення та здатності до утворення вербальних асоціацій.

Схарактеризуємо коротко означені характеристики особистості правника, які позитивно впливають на його кар'єрний розвиток.

Особистісні цінності та особистісні переваги правника. У психологічних дослідженнях до нещодавнього часу проблема цінностей як регуляторів діяльності та комунікації розглядалася в аксіологічному контексті, сформованому у філософії та соціології, де ці відносини визначалися як суб'єкт-об'єктні. Оцінки суб'єкта в такому контексті спрямовані на зовнішню реальність — фізичний світ, соціум і світ ідеальних цінностей, що в ньому закріплені. Підхід В. М. Мясіщева, який розглядає суб'єктивні цінності як частину особистісних відносин в межах суб'єкт-об'єктного та суб'єкт-суб'єктного взаємодій, розширив контекст ціннісних відносин, включивши в нього людське спілкування. В концепції суб'єкт-об'єктних взаємодій, представленої теорією діяльності О.М. Леонтьєва, суб'єктивні цінності частково пов'язувалися з поняттям значущості, що передбачає зв'язок між індивідуальною представленістю значень та емоційно-мотиваційною сферою.

Однак розробка поняття особистісного сенсу не включала ціннісні відносини в контекст понять, що описують смислову регуляцію діяльності правника, що можна пояснити ускладненням прямого порівняння цих відносин з іншими особистісними структурами.

Перехід від концепції суб'єктивних цінностей до поняття особистісних цінностей можливий через вивчення їх ролі в саморегуляції особистості правника, яка активно взаємодіє не лише із зовнішнім світом, а й зі своїм внутрішнім світом. Тому не випадковим є введення поняття емоційно-ціннісного ставлення в рамках самосвідомості активної особистості (А.С. Борисюк [13], Т. Р. Браніцька [15], М. П. Долматова [32], В.В.Овсяннікова [83], В.І. Ярешко [32] та ін.). Суб'єктивне прийняття або відкидання початково переживаних або усвідомлених станів чи змістів свідомості може, на наш погляд, не лише сигналізувати про особистісні смисли суб'єкта, але й ставати

спеціальною формою діяльності, що передбачає в динаміці самосвідомості певні етапи рішень — особистісних рішень про допустимість і близькість цих смислів до власного Я.

Активна регулююча роль самосвідомості включає не лише відображення особистих смислів суб'єкта, але й прийняття або відхилення їх, тобто структурування власного Я. Особистісними цінностями стають ті смисли, стосовно яких суб'єкт визначив свою позицію, що є особливо значимим у правничій діяльності.

Для впровадження концепції особистісних цінностей в психологічне розуміння особистості правника необхідно не лише встановити їх зв'язок з іншими поняттями, що описують смислову сферу його особистості, але й вказати на відповідні емпіричні прояви.

На наш погляд, конструктивна роль особистісних цінностей найбільш явно виявляється при аналізі моральних рішень та процесів особистісної регуляції прийняття рішень правником (інтелектуальних, поведінкових тощо). У таких випадках суб'єкт реалізується на рівні цілісного Я, що передбачає свідомий і відповідальний вибір як у контексті зовнішніх альтернатив, так і в контексті досягнутого потенціалу саморегуляції, що включає внутрішню динаміку мотивів, цілей і смислів. Якщо вважати, що особистісні цінності є специфічною формою функціонування смислових утворень у структурах особистості, можна визначити їх психологічні корені: вони формуються та проявляються саме в актуальній регуляції рішень суб'єкта щодо його уподобань. Таким чином, особистісні цінності правника функціонують як певний рівень розвитку або актуалізації смислових утворень особистості.

Таке розуміння цінностей надає можливість:

а) визначити взаємозв'язки між поняттям «особистісні цінності» та іншими відомими термінами, уточнюючи їх специфіку як усвідомлюваних утворень;

б) дослідити закономірності формування особистісних цінностей, включаючи їх розвиток через різні рівні усвідомлення, зокрема самосвідомість особистості.

Ми вважаємо, що особистісні цінності сприяють переходу правника на вищий рівень особистісних структур тих смислових утворень, які раніше могли виступати як значущі психічні регулятори діяльності та спілкування, але набирають ціннісний статус лише тоді, коли особисті зусилля спрямовані на осмислення своєї смислової професійної сфери та власного Я.

Вважаємо, що вивчені Л.С. Виготським перетворення зовнішньої мови (яка призначена для інших), внутрішньої мови (для себе) та мислення, яке виникає з мотиваційної сфери свідомості, є вагомим доказом того, що плани вербалізації не слід розглядати лише як зовнішні форми мовного відображення, вираження або називання думки.

Це стосується мисленнєвих структур, в яких думка спрямована на щось інше, а не на власне Я. Коли думка зосереджується на самому собі, на внутрішньому світі та своїх цінностях, конструктивна роль вербалізації стає ще більш значущою. Це пов'язано з труднощами у визначенні критеріїв для осмислення і розуміння своїх смислових утворень, якщо не зводити план самосвідомості до простого самопереживання. Осмислення правником власних особистісних сенсів не може бути зведене до їх «виклику» або «називання», оскільки розв'язання смислових завдань виходить за межі функції вербалізації. Перехід від індивідуального сприйняття значень до зовнішньої мови також передбачає включення до особистісних смислових структур планів надіндивідуальних значень та «культурного резерву», включаючи нормативно-ціннісні шкали, які раніше були лише відомими.

Таким чином, щоб зрозуміти власні сенси, правнику необхідно не лише їх відчути або пережити, а й осмислити. Осмислення вимагає об'єктивізації цих сенсів хоча б у межах внутрішньої мови. Водночас зовнішня вербалізація може надавати суб'єкту орієнтири, до яких він відносить рішення задачі на сенс, що визначає сприйняття осмислених сенсів як «своїх» або «чужих»,

бажаних чи неприйнятних у контексті більш високих рівнів усвідомлення Я-концепції.

Перехід від особистісних сенсів до особистісних цінностей, на думку С. Kluckhohn, передбачає здійснення спеціальної активності, яка поєднує когнітивні та особистісні зусилля, оскільки важко відокремити когнітивний процес від особистісного у освоєнні власного внутрішнього світу [147].

Таким чином, можна стверджувати, що формування особистісних цінностей пов'язане з динамікою процесів усвідомлення, які включають різні види вербалізації та переміщення когнітивних і особистісних зусиль на власну смислову сферу. Це формування охоплює принаймні дві складові: створення самих особистісних сенсів і формування особистісних цінностей.

Уявлення про формування смислових образів нерозривно пов'язані з аналізом реальної життєдіяльності правника і включають такі аспекти динаміки смислоутворення, як інтеграція та ієрархізація мотивів, вирішення смислових задач, особистісний вибір та конфлікти. На пізніх етапах кар'єри, на рівнях зрілої особистості, що самосвідомо сприймає себе, ця динаміка проявляється в організації власного внутрішнього світу, коли смислова сфера все більше стає центром зусиль особистості (S. Sloma [159]).

Також важливо зазначити, що смисли не можуть бути створені лише завдяки спеціальним свідомим зусиллям; такий підхід може призвести до втрати специфіки психологічної реальності і спростити процес формування особистісних цінностей до механічного процесу раціонального продукування та засвоєння.

Важливим чинником успішної кар'єри правника, на наш погляд, є наявність толерантних рис у структурі його особистості.

У сучасній психологічній літературі (О.М. Голубович [27], О.О. Максимова [70], О.В. Ткачук [119], А. Drabarek [143], J.N. Ekennia [144], Р. King [146], Р.Р. Nicholson [153] та ін.) питання про межі терпимості є дискусійним з наступних причин.

- Поняття толерантності є багатозначним, і відсутнє загальноприйняте визначення.

- Оскільки толерантність має етичне походження, вона є оцінною категорією. Людина оцінює себе, інших людей, свої та чужі вчинки відповідно до загальноприйнятих норм. Наприклад, загальновизнаними позитивними цінностями є любов, милосердя, співчуття тощо. Неприйнятними вважаються зрада, ненависть, зло та інше. Однак ці цінності також є досить абстрактними, тому важко визначити межі толерантності щодо них.

- Важко оцінити з точки зору «добре-погано» такі соціальні явища та дії, як евтаназія, брехня заради порятунку, аборт, збереження життя людей з невиліковними тяжкими захворюваннями, експерименти над тваринами.

- Практично неможливо визначити межі толерантності при обговоренні особистісно значущих цінностей (P. King [146]).

Проблема толерантності є складною і навряд чи має одне єдине рішення, яке б остаточно визначало межі, за якими толерантність втрачає свою цінність і призводить до вседозволеності.

Для розуміння ролі толерантності у правничій діяльності можливо застосовувати класичні психологічні підходи. Так, поведінковий підхід до визначення толерантності розглядає її як специфічну поведінку людини. З точки зору когнітивного підходу в основі толерантності лежать знання та раціональні аргументи. З екзистенційно-гуманістичної точки зору справжня, зріла толерантність обов'язково усвідомлена, осмислена і відповідальна. Така толерантність, на думку J.N. Ekennia [144], не зводиться до автоматичних реакцій чи простих стереотипних дій - це цінність і життєва позиція, реалізація якої в кожній конкретній ситуації має певний сенс і вимагає від суб'єкта толерантності пошуку цього сенсу та відповідального рішення.

Цілісність професійної свідомості правника, який перебуває на кожному з етапів кар'єрного розвитку визначається взаємозв'язком її когнітивних, емоційних, ціннісних та соціально-психологічних компонентів.

Виходячи з цього, у структурі професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку ми виділяємо наступні компоненти:

- мотиваційно-ціннісний (задоволеність професією, мотиваційно-ціннісне ставлення до правничої діяльності, психологічні особливості особистісних цінностей та особистих переваг в професії, толерантність та емпатія);
- когнітивно-довільний (особливості пам'яті, уваги, локалізація відповідальності);
- соціально-комунікативний (індивідуальна рефлексія, міжособистісні відносини у професійній площині).

Кожний з цих елементів професійної свідомості правника впливає на інші, утворюючи цілісну динамічну систему, яка постійно змінюється під впливом зовнішніх (етапи кар'єрного розвитку) та внутрішніх (особистісні зміни, які відбуваються на різних етапах кар'єрного розвитку) чинників. Зміни в особистості правника можуть бути спричинені різноманітними факторами, такими як досвід професійної діяльності, взаємодія у професійному співтоваристві, соціальне середовище тощо.

Висновки до першого розділу

Правова професійна свідомість правника відображає правову дійсність через юридичні знання, оцінку права та практику його застосування, правові установки і ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях. Професійний правник володіє спеціальними правовими знаннями, переконаний у їхній винятковій корисності та вміє застосовувати їх у своїй практичній діяльності.

Професійна свідомість правника як особлива форма суспільної свідомості має суб'єктивно-психологічне походження. Її основою є теоретичні знання, уявлення суб'єктів про право, юридичні практики та історію розвитку

правової системи. Важливим елементом професійної правової свідомості є суб'єктивні оцінки, які правник надає чинним правовим нормам і існуючій юридичній практиці.

На думку українських вчених професійна свідомість правника містить спеціалізовані правові компетенції, переконання та почуття, які забезпечують здійснення юридичної діяльності. Важливою рисою професійної свідомості правника є її праксеологічний характер, що визначає специфіку розуміння правових явищ через професійну правосвідомість.

Професійна свідомість правника характеризується: значним обсягом пам'яті, яка має високу здатність до прийому, обробки, зберігання та використання правової інформації; професійним мисленням правника, яке відрізняється глибиною думки, її послідовністю, самостійністю, критичністю, швидкістю та гнучкістю; наявністю переконань, професійних звичок, традицій, компетенцій, орієнтованих на дотримання закону, захист законних прав та інтересів суб'єктів права; сформованим практичним (поведінковим) компонентом, що дозволяє досягати необхідних юридичних цілей за допомогою відповідних правових засобів; володінням юридичною мовою; психологічними навичками професійного правового спілкування тощо.

Рівень правової свідомості визначається як структурний елемент, що відображає ступінь її розвитку та значущості.

Професійну свідомість сучасного правника варто розглядати з урахуванням впливу різних об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що формуються з базових правових понять.

Високі вимоги до професіоналізму правника визначають ключові фактори, що формують його професійну свідомість. Ці фактори включають відповідність особистісної спрямованості фахівця обраній професії, розуміння норм діяльності та їх трансформацію в свідомості фахівця у смислові утворення, які контролюють, оцінюють та спрямовують його діяльність. До них також належать принципи та норми суспільних напрямків, в межах яких здійснюється юридична діяльність правника, а також специфіка професійних

проблем, що відображають особливості соціокультурної ситуації в суспільстві.

Для досягнення найвищого рівня розвитку професійної свідомості правника необхідно внести зміни до всіх її структурних компонентів. У процесі цього розвитку всі компоненти взаємодіють між собою, що призводить до формування інтегруючих, активізуючих, пізнавальних, розвиваючих, соціалізуючих, регулюючих та стимулюючих функцій.

З точки зору психології, особистість правника можна визначити як унікальний набір психічних рис, які впливають на його сприйняття, мислення, почуття та поведінку під час виконання професійних обов'язків. З точки зору соціології, особистість юриста розглядається як продукт взаємодії з суспільством, культурним середовищем та іншими юристами.

Цілісність особистості правника визначається взаємозв'язком її складових частин, таких як когнітивні, емоційні, мотиваційні та інші аспекти. Кожна з цих частин впливає на інші, утворюючи цілісну динамічну систему, яка постійно змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Зміни в особистості правника можуть бути спричинені різноманітними факторами, такими як досвід професійної діяльності, взаємодія з колегами та клієнтами, соціальне середовище тощо.

Сучасна психологія виділяє у професійній діяльності правника наступні аспекти: інтеграцію психофізіологічних процесів, що об'єднує фізичні та соціальні аспекти; систему стабільних професійних рис і характеристик, які проявляються у внутрішньому діалозі юриста з самим собою; набір індивідуально-професійних стратегій для обробки зовнішніх вражень і внутрішніх переживань; характерні особливості поведінки в професійному середовищі; систему планів, взаємозв'язків, орієнтацій та смислових утворень, що впливають на професійну свідомість юриста.

Основними характеристиками кар'єрного розвитку правника є: індивідуальність (кар'єрний шлях кожної людини унікальний і залежить від особистих характеристик, здібностей, мотивації та життєвих обставин, а

індивідуальні відмінності юриста визначають темп і напрямок його кар'єрного зростання); безперервність (кар'єрний розвиток триває протягом усього життя, включаючи періоди активного зростання, стабілізації та можливих спадів, і містить елементи особистісного розвитку та самореалізації), контекстуальність (зовнішні фактори, такі як економічна ситуація, ринок праці, соціальні очікування та організаційні умови, впливають на кар'єрний розвиток), динамічність (постійна адаптація до змін у професійному середовищі та власних життєвих обставинах є необхідною).

Виділяються такі основні типи кар'єрного розвитку правника: вертикальний (поступово займає вищі позиції у структурній ієрархії), кваліфікаційний (професійно зростає і продовжує просуватися вперед за розрядами тарифної сітки), статусний (збільшує свій статус через отримання премій, нагород, почесних звань за внесок у розвиток права та правової свідомості населення), монетарний (зі зростанням трудового стажу фахівець отримує підвищення рівня грошової винагороди, а також соціальні пільги та інші бонуси).

В даному дослідженні кар'єрний розвиток правника розглядається як послідовність стадій, кожна з яких має свої характеристики і завдання. Спираючись на періодизацію Г. Крайга, пропонується пролонгована модель кар'єрного розвитку правника, що включає стадії, кожна з яких розвивається на конкретному етапі онтогенезу, має свої завдання та характеристики. Виділено стадію орієнтації (підготовчу стадію) (вік: підлітковий та юнацький. Завдання: самопізнання, визначення інтересів та здібностей, початковий вибір професії. Характеристики: ознайомлення з різними професіями, отримання першого досвіду роботи, формування кар'єрних цілей), стадію навчання та адаптації (вік: ранній дорослий. Завдання: отримання професійної освіти, набуття необхідних навичок та знань. Характеристики: початок професійної діяльності, адаптація до професійного середовища, розвиток професійних компетенцій), стадію стабілізації та зростання (вік: середній дорослий. Завдання: професійне зростання, досягнення стабільності в кар'єрі, розвиток

експертних знань. Характеристики: підвищення кваліфікації, досягнення лідерських позицій, стабільний розвиток кар'єри), стадію професійної зрілості (вік: зрілий дорослий. Завдання: підтримання досягнутого рівня, передача знань і досвіду, професійне самовдосконалення. Характеристики: збереження професійної активності, наставництво, участь у стратегічних проектах), стадія завершення кар'єри (вік: пізній дорослий (передпенсійний та пенсійний). Завдання: підготовка до виходу на пенсію, пошук нових форм самореалізації. Характеристики: зниження професійної активності, передача обов'язків, планування пенсійного періоду).

Кар'єрний шлях юриста являє собою складний і багатогранний процес, який вимагає активної участі, ретельного планування та здатності до адаптації. Усвідомлення його особливостей та етапів сприяє більш чіткому розумінню своїх професійних цілей і підвищує ефективність їх досягнення.

Професійна свідомість правника як цілісна система, яка супроводжує його на всіх етапах кар'єрного зростання, обумовлюється взаємодією її когнітивних, емоційних, ціннісних та соціально-психологічних складників.

Виходячи з цього, у структурі професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку можна виокремити такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (задоволеність професією, мотиваційно-ціннісне ставлення до правничої діяльності, психологічні особливості особистісних цінностей та переваг у професії, толерантність та емпатія); когнітивно-довільний (особливості пам'яті, уваги, локалізація відповідальності); соціально-комунікативний (індивідуальна рефлексія, міжособистісні стосунки у професійній спільноті).

Кожен з цих компонентів професійної свідомості правника впливає на інші, формуючи єдину динамічну систему, яка постійно змінюється під впливом зовнішніх (етапи кар'єрного зростання) та внутрішніх (особистісні зміни, що відбуваються на різних етапах кар'єри) факторів. Зміни в особистості правника можуть бути викликані різними факторами, такими як

досвід професійної діяльності, взаємодія в професійному середовищі, соціальне оточення тощо.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВНИКА

2.1. Особливості методологічного забезпечення та організації теоретико-емпіричного дослідження професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника

Методологія є невід'ємною складовою будь-якого наукового дослідження в психології, оскільки вона визначає рамки, за якими відбувається збір та аналіз даних, а також інтерпретація отриманих результатів. У цьому контексті методологія визначається як система принципів, правил та підходів, які використовуються для досягнення наукових цілей і відповідно до яких здійснюється організація та проведення дослідження.

Одним з ключових аспектів методології є її здатність до забезпечення об'єктивності і достовірності отриманих результатів. Завдяки чіткій методології дослідники можуть уникати спотворень у процесі збору та обробки даних, що дозволяє забезпечити наукову обґрунтованість висновків. Наприклад, визначення критеріїв вибору вибіркової групи, використання стандартизованих інструментів для збору інформації, і систематизація методів аналізу даних — усе це є складовими частинами методологічного підходу, що забезпечує надійність дослідження.

Крім того, методологія визначає теоретичні засади, на основі яких будується кожне конкретне дослідження. Вона дозволяє враховувати ключові аспекти, такі як обґрунтованість гіпотез, визначення змінних, їх вимірювання і взаємозв'язки. Наприклад, в експериментальних дослідженнях методологія визначає порядок проведення експерименту, контрольні умови і критерії

вимірювання результатів, що є критичним для отримання довірливих і повторюваних результатів.

Отже, методологія в психологічному дослідженні відіграє ключову роль у забезпеченні наукової обґрунтованості, точності і достовірності отриманих даних і висновків. Вона є фундаментальним аспектом, що дозволяє психологам систематизувати свої дослідження і досягати наукових цілей у сфері вивчення людської психіки та поведінки.

Питанням методології сучасного наукового дослідження в галузі психології в українській науці приділяється велике значення, оскільки правильно підібрана методологія дослідження дозволяє спрямовувати дослідницькі вектори у необхідному напрямку, виділяти прогалини теоретичному та емпіричному знанні (М.Т. Білуха, В.Й. Бочелюк, Є.М. Калюжна, З.С. Карпенко, О.М. Кравченко, Г. Ложкін, В.С. Лук'янець, С.Д. Максименко, Л.В. Озадовська, М.В. Папуча, В.В. Рибалка, Т.І. Сватенкова, Д.М. Стеченко, О.А. Тимошенко, І.М. Ушакова, Н.В. Чепелева, О.О. Чмир та ін.).

В.В. Рибалка підкреслює, що методологія відіграє ключову роль у психології з таких причин:

- вона необхідна для розуміння, вивчення та трансформації самого предмету психології;
- без сучасних методологічних підходів психологія не здатна охопити всю множину фактів, емпіричних даних та експериментальних результатів, отриманих у процесі наукової діяльності;
- психолог-дослідник має володіти методологічною компетентністю, оскільки несе значну відповідальність за отримання та застосування наукових даних як у теоретичних дослідженнях, так і в практичній площині [101].

Застосування методології психологічної науки є актуальним і необхідним для організації нашого дослідження, оскільки сучасна психологія являє собою мозаїку різноманітних підходів до вивчення професійної свідомості, які важко поєднати між собою. Методологічні знання потрібні для

глибокого аналізу різних теорій і концепцій свідомості, пошуку ідей, якими одна теорія чи концепція може вдало доповнити іншу, а також для співставлення між собою понятійних систем.

Методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність таких рівнів:

- Онтопсихологічний рівень психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).
- Практично-психологічний рівень вирішення проблем особистості (практична психологія).
- Психолого-прикладний рівень спрямований на вдосконалення, формування та проектування діяльності особистості (прикладна психологія).
- Теоретико-психологічний рівень займається дослідженням і пізнанням закономірностей психіки та особистості (теоретична психологія).
- Загальнонауково-психологічний рівень стосується міждисциплінарного пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).
- Філософсько-психологічний рівень зосереджується на пізнанні особистості через найбільш абстрактні категорії, закони та світоглядні питання (філософська психологія) [106].

Така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку, яка проявляється в послідовному переході від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько-психологічного рівня, а також в можливості зворотного переходу від абстрактного до конкретного.

За словами Т.І. Сватенкової та О.А. Тимошенка, методологічні принципи психології ґрунтуються на загальнофілософських твердженнях, які, конкретизуючись, визначають предмет, стратегію та методи психологічних досліджень, а також вихідні позиції для інтерпретації отриманих результатів. Водночас кожен напрямок у психології має свої власні методологічні основи, від яких залежать способи вирішення психологічних проблем [106].

До основних методологем психологічного дослідження професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника ми можемо віднести наступні.

Принцип детермінізму.

Детермінізм є вченням про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ матеріального та духовного світу. Основою детермінізму є ідея причинності.

С.Л. Рубінштейн представив принцип детермінізму у парадигмі зовнішнього через внутрішнє, що означає, що зовнішні причини (в контексті теми нашого дослідження це кар'єрний розвиток правника) впливають на людину лише через внутрішні умови (особливості особистості правника, які впливають на формування професійної свідомості). О.М. Леонтьєв переформулював це як "внутрішнє через зовнішнє", маючи на увазі, що внутрішнє, суб'єкт, діє через зовнішнє і таким чином змінює себе. О.М. Ткаченко визнав обидва формулювання як діалектичну єдність [цит. за 106].

Аналізуючи філософсько-методологічні підходи до визначення свідомості, зазначає, Ю. М. Швалб наголошує на її розгляді через ставлення до матерії у трьох вимірах:

- щодо суспільства (свідомість як результат соціального розвитку),
- щодо мозку (свідомість як властивість головного мозку),
- щодо об'єкта (свідомість як ідеальне відзеркалення реальності) [9].

У контексті нашого дослідження важливою є теза Ю. М. Швалба про те, що свідомість є функцією не лише мозку, але й людини як цілісної системи, в єдності її природної та соціальної сутності [131].

Вводячи поняття цілепокладаючої свідомості, Ю. М. Швалб вважає, що через неї особистість може активно організовувати свої контакти зі світом. На думку вченого, свідомість складається з трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання, мислення та відображення. Подібну думку висловлює і Т. М. Титаренко, яка вважає свідомість видом мислення, що оперує цілими сенсовими категоріями, поєднуючи раціональне та емоційне [116].

У сучасній психології відбувається переосмислення принципу детермінізму. Вчені наголошують на важливості самодетермінації як основи поведінки та діяльності людини. Для нашого розуміння професійної свідомості правника ця теза є провідною.

О.М. Ткаченко визначає самодетермінацію суб'єкта (як виключно психічну детермінацію), яка проявляється на наступних рівнях:

- біопсихічна детермінація (на рівні організму, де поведінка має реактивний характер);
- соціопсихічна детермінація (на рівні індивіда, як суб'єкта суспільних відносин, що засвоює існуючий соціальний досвід);
- особливий підрівень соціопсихічної детермінації (на рівні особистості, яка досягла здатності до створення нового соціального досвіду) [цит. за 106].

На думку вчених, таких як В. А. Татенко [114], Т. М. Титаренко [115] та інших, свідомість тісно пов'язана з самоорганізацією індивіда, його поведінковою саморегуляцією та самоствердженням.

Діяльнісний підхід у психології та принцип активності

При вивченні професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника категорія активності може бути розглянута як більш широка, ніж категорія діяльності. Важливо констатувати, що активність є важливим пояснювальним принципом у психології, оскільки до недавнього часу він не розглядався вітчизняними психологами як самостійний принцип, а лише висвітлював певні аспекти психологічного розуміння детермінації психічного, зокрема внутрішніми умовами.

Розглядаючи цю проблему, Т.І. Сватенкова та О.А. Тимошенко наголошують, що важливо враховувати попередній досвід людини, який може значно впливати на її суб'єктну позицію і, відповідно, на діяльність [106]. При цьому цілі та засоби діяльності впливають з подій, пов'язаних із широким життєвим контекстом, головну роль у якому відіграють відносини з іншими людьми та соціально і культурно опосередковане ставлення до природи. Іншими словами, джерела активності (і суб'єктності) варто шукати в системі

знань людини про світ, себе та інших людей, тобто в її образі світу. Таким чином, активність особистості є єдністю відображення, вираження і реалізації зовнішніх і внутрішніх тенденцій у професійному житті правника.

Активність є однією з основних характеристик кар'єрного руху в професійному житті правника, яка відображає здатність до саморозвитку та саморуху через ініціацію суб'єктом цілеспрямованих професійних дій, що перетворюють дійсність. Тому активність можна розглядати як одну з найважливіших загальних властивостей професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника, яка проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з навколишнім середовищем, та виступає енергетичним виміром діяльності.

Отже, активність правника пов'язана насамперед із реалізацією творчого підходу до професійного життя, тобто самостійним здійсненням діяльності, що передбачає постановку цілей. Саме така особистість, за словами Л.В. Сохань, не просто має специфічний набір якостей і рис, а характеризується унікальною структурою індивідуальності, яка включає поєднання людських гідностей. Це надає їй здатність до особливого виду творчості – життєтворчості, що є вищою формою творчого самовираження людини.

Згідно з *принципом єдності свідомості та діяльності*, психіка представляє собою внутрішній аспект діяльності (життєдіяльності, апробації соціального досвіду, його відтворення на рівні суб'єкта). У теорії С.Л. Рубінштейна цей принцип не зводиться до того, що свідомість внутрішньо відтворює діяльність, що відбувається всередині суб'єкта (ідея інтеріоризації); він рішуче відрізняє свідомість від самої діяльності [106]. Єдність між ними не означає тотожності. Ця єдність випливає з того, що як свідомість, так і діяльність є властивостями свідомого й діючого суб'єкта.

На думку В.Л. Пілющенко, І.В. Шкрабак, Е.І. Словенко, С.М. Соловійова, особистість виступає як основа взаємозв'язку між свідомістю та діяльністю; саме через особистість цей зв'язок реалізується (іншими словами, він є особистісно опосередкованим) [90]. Це особистісне посередництво у зв'язку

свідомості і діяльності переборює функціоналізм, показуючи, що психічні процеси не просто відбуваються самостійно, але розвиваються разом з розвитком особистості.

І.М. Ушакова наголошує на важливості *принципу розвитку* при вивченні психологічних явищ та особистості, що вимагає виявлення їх закономірних змін у філо-, онто- і соціогенезі [120]. Будь-яке психологічне явище, в тому числі, професійна свідомість, може бути адекватно пояснене, якщо розглядатиметься в контексті його розвитку. Це стосується як філогенетичних процесів, так і онтогенезу людини, а також процесів соціогенезу, що відбуваються в умовах суспільного розвитку особистості.

Особистість розвивається під впливом історіогенезу, що включає освоєння культурних цінностей як ключового аспекту накопиченого соціального досвіду людства. Важливо теоретично розрізнити соціалізацію як процес і результат освоєння досвіду, який включає як культурні, так і антикультурні аспекти, і включення людини в систему утворення, що розглядається як цілеспрямована і планована соціалізація в інтересах індивіда та суспільства, до якого він належить. Соціалізація характеризується спонтанністю, у відмінну від освіти, яка включає спеціальну педагогічну організацію.

Є обґрунтовані спроби розглядати навчання і виховання як невід'ємні компоненти освітнього процесу. Немає такого типу навчання, яке б не містило в собі елементи виховання. У той же час, виховання людини неможливе без урахування елементів навчання. Таким чином, формування навичок стає основою для розвитку звичаїв, які не виникають самі по собі, окрім контексту навчання [120].

З урахуванням означених методологічних принципів наукового знання, необхідно схарактеризувати основні етапи, протягом яких відбувалося наше емпіричне дослідження.

Процедура експериментального дослідження включає три послідовні етапи:

1. Підготовчий етап, на якому формується дослідницька вибірка та обираються відповідні завдання для дослідження з використанням традиційних методик.
2. Діагностичний етап, під час якого проводиться тестування досліджуваних за всіма ключовими показниками, що підлягають вивченню.
3. Аналітичний етап, на якому проводиться обробка отриманих даних з використанням якісного і кількісного аналізу для встановлення взаємозв'язків між досліджуваними явищами, а також порівняння отриманих результатів з результатами попередніх досліджень.

Схарактеризуємо ці етапи.

Е.М. Калюжна підкреслює важливість дотримання ключових вимог до психологічного дослідження, зокрема:

- використання достовірних і валідних методів діагностики,
- створення відповідних умов для діагностування і забезпечення достатньої репрезентативності досліджуваних груп. Це сприяє уникненню процедурних помилок і спотворень експериментальних результатів [43].

В.В. Ковальчук та Л.М. Моїсєєв також вказують на особливе значення першого етапу, на якому відбувається планування психологічних досліджень, чітко визначаються об'єкт дослідження, мета і завдання, встановлюється основний контингент досліджуваних та попередньо прогнозуються можливості використання отриманих результатів. Психолог самостійно обирає методи роботи, керуючись вимогами максимальної ефективності і наукової обґрунтованості [51].

Психолог забезпечує повну надійність результатів своєї роботи, відповідає за рішення, що приймають офіційні особи на основі його висновків і рекомендацій, та запобігає можливим помилкам, які можуть виникнути у непрофесіоналів. Психолог мінімізує ризики непередбаченого негативного впливу на учасників експерименту і попередньо інформує клієнтів про їх право відмовитися від участі у дослідженні.

Важливо підкреслити, що під час формулювання проблеми та висування гіпотез дослідник керується власними розсудами, які часто мають особисту значущість, що може впливати на сприйняття психічної реальності і призводити до помилок у фундаменті експерименту [51].

При створенні плану, дослідник іноді може відхилитися від наукової логіки і керуватися тим, що здається йому очевидним, що може призвести до спотворення майбутніх результатів. Це також стосується етапів збору та обробки експериментальних даних.

Об'єктивність методу дослідження полягає в тому, що при плануванні та проведенні емпіричного дослідження необхідно керуватися встановленими науковими нормами, не заощаджуючи зусиль на виборі емпіричних планів і застосуванні суворих методів експериментального контролю.

Основна функція першого, підготовчого етапу проведення дослідження, полягає в тому, що на ньому проблема визначається й усвідомлюється. Встановлюється мета дослідження як бажаний кінцевий результат, яка може мати теоретично-пізнавальний або прикладний характер [51].

Мета психологічного дослідження полягає у:

- визначенні характеристик психічного явища, що впливає як з літературних, так і практичних джерел;
- усуненні недоліків у описі характеристик психічного явища;
- вирішенні суперечностей між емпіричними даними різних авторів.

Другим аспектом є виявлення взаємозв'язку психічних явищ, що включає:

- встановлення характеристик цих взаємозв'язків, таких як спрямованість і стійкість;
- розуміння цілісної структури цих взаємозв'язків.

Третім аспектом є вивчення вікової динаміки психологічного явища, включаючи:

- аналіз процесів зростання, дозрівання і розвитку психіки;
- розгляд розвитку на біологічному, психічному, соціальному і історичному рівнях;

- врахування впливу життєвого досвіду;
- формування індивідуальності.

Четвертим аспектом є опис нового досліджуваного явища, що включає:

- перевірку гіпотези;
- вирішення нових завдань, які виникають з результатів спостережень;
- встановлення чинників, що впливають на наявність або відсутність ефекту, визначення його сили і різноманітності проявів, умов його існування, пояснення цього або іншого явища.

Розкриття нових характеристик досліджуваного явища включає:

- виявлення суперечностей та недоліків у наявних поясненнях суті даного явища;
- можливе впровадження нових термінів, які стають прийнятними для наукового співтовариства;
- розроблення теоретичних концепцій, які є простішими в порівнянні з існуючими;
- визначення області застосування психологічних закономірностей.

П'ятий аспект охоплює:

- формулювання більш загальних закономірностей, ніж ті, що згадані в наявній літературі;
- введення нових термінів, нових визначень і розширення значення певних термінів, що розширюють область їх застосування;
- уточнення понять загалом або в конкретній області психології; узагальнення як необхідну складову дослідницької роботи.

Шостий аспект передбачає створення класифікацій і типологій включає:

- розробку класифікаційних систем;
- узгодження класифікації з теорією або концепцією;
- визначення психологічних видів, типів, груп та опис їх особливостей;
- нове тлумачення класів психологічних явищ;
- розробку більш ефективних діагностичних процедур на основі класифікацій;

- розширення можливостей практичного застосування в психології.

Наступний, другий етап психологічного дослідження, полягає у визначенні змінних у термінах емпіричної процедури та їх операціоналізації, що завершує етап уточнення гіпотези. Це сприяє чіткому визначенню предмета емпіричного дослідження: конкретній сфері психіки, на яку спрямована емпірична дія.

Далі необхідно вибрати експериментальний інструмент для:

- керування незалежною змінною;
- реєстрації залежної змінної.

Після цього необхідно перейти до планування емпіричного дослідження, що є центральним етапом всієї процедури. На цьому етапі визначаються зовнішні змінні, які можуть впливати на залежну змінну, та обирається експериментальний план відповідно до гіпотези.

Наступний крок психологічного дослідження — це відбір емпіричної вибірки. Він проводиться відповідно до цілей емпіричного дослідження. Склад емпіричної вибірки має адекватно відображати генеральну сукупність, оскільки висновки, отримані в рамках дослідження, мають загальне значення для всіх членів популяції, а не лише для представників цієї вибірки.

Формування вибірки має враховувати кілька критеріїв, таких як операційна валідність, внутрішня валідність і зовнішня валідність.

Операційна валідність передбачає:

- Відповідність експериментального методу перевірці гіпотези.
- Підбір груп, що визначається предметом і гіпотезою дослідження.
- Створення моделі ідеального об'єкта для конкретного випадку.

Щодо внутрішньої валідності, важливо мати на увазі наступне:

- Отримані результати експериментальної групи мають застосовуватися до кожного її учасника.

- Враховуються всі суттєві характеристики об'єкта дослідження.

Наприклад, якщо потрібно дослідити особливості професійної свідомості на

різних етапах кар'єри правника, то в складі групи повинні бути фахівці, які перебувають на різних етапах професійного становлення.

- Проводиться підбір еквівалентних груп і досліджуваних.

Критерій репрезентативності (зовнішня валідність) має свої теоретичні та статистичні критерії, які визначають, що група осіб, що бере участь у дослідженні, має адекватно відображати всю популяцію, на яку розповсюджуються отримані результати. Розмір вибірки визначається типом статистичних процедур і обраною точністю (достовірністю) прийняття (або відкидання) гіпотези.

Під час планування та підготовки діагностичної процедури для всіх учасників були створені максимально стандартизовані та комфортні умови для проведення діагностики. Крім того, безпосередньо перед тестуванням кожного учасника опитали щодо його суб'єктивного стану здоров'я та бажання брати участь у дослідженні [13].

Також кожен учасник був повідомлений про регламент своїх дій в процесі дослідження, а також мотивований на відвертість відповідей та зменшення можливої тривожності.

Під час інструктажу респондентів ми постійно перевіряли їх розуміння інструкцій, за потреби повторювали їх, уникаючи при цьому коментарів та пояснень. Цими діями ми прагнули мінімізувати похибку у вимірюванні результатів тестування. Це особливо важливо, оскільки такі похибки часто залежать від поведінки респондентів під час обстеження та їхніх індивідуально-типологічних особливостей.

При інтерпретації результатів важливо пам'ятати, що кожна з основних сфер психіки — когнітивна, пізнавальна, афективна та поведінкова — представлена у будь-якому психологічному явищі. Введення нових термінів допустиме лише в крайніх випадках, коли жоден існуючий термін не може точно описати дане явище чи процес. При застосуванні будь-якого поняття важливо уточнити, яке значення приписує йому дослідник. Використання

нечітких або нових визначень понять часто викликає питання у колег та опонентів.

Наступним, аналітичним етапом психологічного дослідження, є вибір методу статистичної обробки, його проведення та інтерпретація отриманих результатів.

Статистичні оцінки надають інформацію про достовірність подібності і відмінностей результатів контрольної і експериментальної груп, а не їх наявність.

Аналіз результатів і їх інтерпретація завершують дослідницький процес. Підтвердження експериментальної гіпотези включає підтвердження статистичних припущень щодо відмінностей, зв'язків та інших аспектів. Потім дослідник порівнює свої висновки з результатами інших авторів і формулює гіпотези щодо причин схожостей або відмінностей між власними даними і результатами інших досліджень.

Таким чином, методологія є невід'ємною складовою будь-якого наукового дослідження в психології, оскільки вона визначає рамки, за якими відбувається збір та аналіз даних, а також інтерпретація отриманих результатів. У цьому контексті методологія визначається як система принципів, правил та підходів, які використовуються для досягнення наукових цілей і відповідно до яких здійснюється організація та проведення дослідження. Методологія в психологічному дослідженні відіграє ключову роль у забезпеченні наукової обґрунтованості, точності і достовірності отриманих даних і висновків. Вона є фундаментальним аспектом, що дозволяє психологам систематизувати свої дослідження і досягати наукових цілей у сфері вивчення людської психіки та поведінки.

Одним з ключових аспектів методології є її здатність до забезпечення об'єктивності і достовірності отриманих результатів. методологічні принципи психології ґрунтуються на загальнофілософських твердженнях, які, конкретизуючись, визначають предмет, стратегію та методи психологічних досліджень, а також вихідні позиції для інтерпретації отриманих результатів .

Основними методологемами теоретико-емпіричного дослідження професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника виступили діяльнісний підхід у психології, принципи детермінізму, активності, єдності свідомості та діяльності, розвитку. Процедура емпіричного дослідження здійснювалася у три послідовні етапи: підготовчий, на якому формувалася вибірка та обиралися відповідні завдання дослідження з використанням традиційних методик; діагностичний, під час якого проводилося тестування досліджуваних за всіма виділеними показниками професійної свідомості та аналітичний етап, на якому проводиться обробка отриманих даних з використанням якісного і кількісного аналізу.

2.2. Методи та методики дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку

Є.М. Калюжна зазначає, що метод – це сукупність прийомів і операцій для теоретичного і практичного вивчення реальності, спрямованих на вирішення конкретного завдання [43]. Основними характеристиками методу є: об'єктивність, загальнонауковість, відтворюваність, доцільність, детермінованість, необхідність та ефективність.

У широкому сенсі, об'єктивний метод у психології означає сукупність загальних шляхів і засобів психологічного дослідження, які забезпечують максимальну однозначність і надійність отриманих результатів. У вузькому сенсі, об'єктивний метод протиставляється інтроспекції та включає способи вивчення зовнішніх реакцій, що піддаються реєстрації [43].

У конкретній психодіагностичній методиці можна виділити три рівні:

- ідеологічний (ідея);
- предметний (зміст);
- процедурний (техніка).

Ідеологічний рівень характеризує загальну орієнтацію дослідження, спрямованого на вивчення свідомості та поведінки.

Предметний рівень розкриває підхід до предмета дослідження як змістовного (визначається через його структурні, функціональні, процесуальні і т.д. властивості) і зводить предмет вивчення до конкретної моделі, що має конкретний наочний зміст («закривається» на конкретній ситуації).

Процедурний рівень визначає послідовність конкретних дослідницьких операцій та процедур і конкретних методичних прийомів, спрямованих на отримання необхідного емпіричного матеріалу [43].

Вибір методів дослідження визначається характером наукової проблеми та її головним змістом. Він спрямований на пошук оптимальних способів вирішення поставленої проблеми, підтвердження чи спростування авторського припущення.

Методи проведення наукового дослідження обираються науковцем свідомо серед усього загалу відомих науці методів, із передбаченням як змісту, так і можливості застосування визначеного способу для конкретного наукового завдання. При виборі методів дослідження слід враховувати:

- поставлену проблему дослідження,
- його основну ідею, гіпотезу;
- необхідно визначити, чи дійсно обраний метод забезпечує можливість розв'язання досліджуваної проблеми;
- реальні умови застосування обраного наукового методу на практиці;
- потужність обраного методу щодо отримання надійних результатів та область методологічної компетентності і досвіду дослідника.

Спираючись на різні емпіричний і теоретичний рівні пізнання об'єкту нашого дослідження, які відрізняються своїми цілями та методами отримання знань, ми використовували такі наукові методи пізнання професійної свідомості правника: спостереження, самоспостереження, аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, метод порівняльного аналізу та психодіагностики.

Спостереження – це емпіричний підхід, що полягає в сприйнятті та фіксації властивостей досліджуваного об'єкта в природних або

експериментальних умовах. Його основні компоненти включають спостерігача, об'єкт дослідження, умови та засоби спостереження (прилади, вимірювальні установки і т.д.) (М.Т. Білуха [10]).

Для того, щоб надати максимум корисної дослідницької інформації, спостереження має відповідати таким вимогам:

- передбачуваність (застосовується для досягнення конкретної мети);
- планомірність (виконується згідно з планом, розробленим відповідно до завдання спостереження);
- цілеспрямованість (спостерігаються лише ті аспекти явища, які становлять інтерес для дослідження);
- вибірковість (дослідник активно фокусується на потрібних об'єктах і явищах);
- системність (спостереження проводиться безперервно або за певною системою).

Крім того, спираючись на наше розуміння особливостей професійної свідомості правника та враховуючи рекомендації В.Й. Бочелюка [14] та С.О. Гладкого [26], особливу дослідницьку увагу ми приділили застосуванню методу самоспостереження, або інтроспекції, який є найдавнішим методом у психології. Метод інтроспекції ґрунтується на здатності людини до самосвідомої рефлексії та прийняття себе, тому його застосування обумовлене рівнем розвитку самосвідомості у конкретного суб'єкта. Цей метод можна використовувати для людей, які здатні дати звіт про свої уявлення, думки та інше. Метод інтроспекції використовується для дослідження інтересів, уявлень, почуттів, працездатності, професійної продуктивності і т.д.

В контексті нашого дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку, ми застосовували інтроспекцію широко – не тільки у вигляді традиційних особистісних самозвітів, але й у формі міні-анкети для виявлення провідних мотивів вибору професії правника у здобувачів другого магістерського рівня юридичної освіти. Ми надавали нашим досліджуваним 10 питань, які охоплювали широке коло мотивів та

мали відкрити відповідь.

Крім того, для опрацювання та узагальнення наукового знання в нашому дослідженні застосовувалися такі традиційні методи, як аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція (М.А. Бурдоносова [16], С.Д. Гусарєв [30], В.Л. Пілющенко [90], В.В. Рибалка [101] та ін.).

Аналіз є методом наукового пізнання, що полягає в розчленуванні досліджуваного явища (будь то реальний чи уявний) на окремі частини та вивченні кожної з них.

Синтез є методом наукового пізнання, що передбачає, навпаки, об'єднання раніше виокремлених частин, ознак чи відношень предмета в єдине ціле.

Узагальнення є методом наукового пізнання, який застосовується для встановлення загальних ознак та властивостей певного класу, забезпечуючи перехід від конкретного до особливого і загального рівнів.

Індукція є методом наукового пізнання, при якому на основі знань про окремий випадок робиться висновок про загальне. Це процес мисленого переходу від конкретних фактів і висновків до формулювання припущень або гіпотез.

Дедукція є методом наукового пізнання, за допомогою якого на основі загального, за логічним шляхом та з необхідністю, виводиться нове знання про конкретний випадок. На відміну від індукції, тут процес переходу відбувається від загальних принципів до конкретних висновків.

Метод дискусії як інструмент отримання наукового знання отримав активного розвитку та практичного застосування в ідеях Ж. Піаже та К. Левіна про вплив групових обговорень і ситуативних чинників на зміну соціальних відносин.

Дослідження сучасних українських вчених показали, що дискусія як метод психології активно мотивує учасників до об'єктивного вирішення обговорюваних проблем (Л.В. Власенко [23], Л.В. Доценко [33], І.В. Каряка [33] та ін.).

Як встановили вітчизняні вчені, основна мета дискусії полягає не стільки у вирішенні проблеми, скільки в можливості поглиблення уявлень про предмет обговорення, стимулюванні креативного підходу до її вирішення і знаходженні ефективного варіанту рішення через активну спільну діяльність.

Застосування в нашому дослідженні професійної свідомості правника методу дискусії, було пов'язане з можливістю вирішення наступних задач:

- створення умов для усвідомлення учасниками дискусії своїх думок, суджень і оцінок щодо ставлення до професії правника;
- формування поважного ставлення до думок і позицій опонентів;
- розвиток компетенцій конструктивної критики існуючих точок зору;
- вдосконалення вміння адекватно формулювати питання, вести продуктивну полеміку;
- здатність продукувати нові ідеї та рішення;
- формування мовленнєвих компетенцій правника, зокрема, вміння говорити коротко і по суті;
- додання страхів публічних виступів та уміння активно захищати свою точку зору [33].

Крім того, серед головних умов проведення дискусії як наукового методу психологічного дослідження, виділяють такі:

- конкретність теми обговорення;
- обов'язкова доброзичлива та відкрита атмосфера в групі;
- готовність всіх прислухатися до інших та приймати інші позиції;
- наявність достатньої інформації щодо обговорюваної проблеми;
- можливість висловлювати свою думку, аргументовано подавати свою позицію;
- можливість ставити запитання.

Серед основних правил ведення дискусії, виділяють такі:

- дискусія має бути якісно підготовлена ведучим, кожен учасник може висловлюватися лише з його дозволу, суперечки між учасниками неприпустимі;

- кожне висловлювання має бути аргументовано та підкріплене фактами;

- обов'язково кожний, хто приймає участь в дискусії, має висловитися;

- в процесі дискусії мають бути збережені етичні норми спілкування без переходу на особистості. Під час обговорення неприпустимо переходити на особистості та принизливих висловлювань щодо інших учасників [33].

Обираючи дискусію як метод дослідження деяких особливостей професійної свідомості правників, ми припустили, що вона може бути самодостатнім інструментом або конкретною діагностичною методикою, завдяки якій у її правників будуть формуватися професійно необхідні якості, як-от:

- інтелектуальні уміння порівнювати та зіставляти судження;
- уміння знаходити протиріччя у висловлюваннях інших людей;
- здатність знаходити в судженні залежність конкретної ознаки від зовнішніх умов;
- уміння формулювати словесні висновки за аналогією;
- уміння визначати істинність або хибність суджень тощо.

Метод порівняльного аналізу, за В.Й. Бочелюком, має суттєве значення для розуміння психічних явищ [14]. Будь-який показник професійної свідомості, який розглядається ізольовано без проведення аналізу та порівняння з іншими, має обмежену інформативність. Справжнє розуміння професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку настає лише у процесі порівняння різних психологічних фактів, що дозволяє виявити їх загальні риси та особливості, виокремити протилежності та суперечності. Важливо пам'ятати, що коли маємо справу з усередненими показниками професійної свідомості, важливо оцінювати їх достовірність. Для перевірки

достовірності зібраних даних використовується логічний контроль через порівняння: аналіз динаміки розвитку одного і того ж параметра для вибірок, які знаходяться в різних умовах.

На основі порівняльного аналізу формулюється підсумковий висновок з проблеми професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку, який може бути порівняний з дослідницькими цілями і первинними припущеннями.

Отже, метод порівняльного аналізу сприяє інтеграції психологічної інформації про професійну свідомість правника на різних етапах кар'єрного розвитку з різних джерел в одному контексті. Він дозволяє формулювати узагальнені висновки з кожного вивченого питання та в цілому здійснювати розробку пропозицій і рекомендацій.

Психодіагностичний метод містить в собі конкретні психодіагностичні методики, які були застосовані для вивчення професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку.

Методика вивчення мотивів діяльності А. О. Реана.

Опитувальний лист

Дата заповнення

Прізвище ім`я по батькові..

Інструкція: Уважно прочитайте наведені в списку мотиви діяльності. Виберіть з них п`ять найбільш значущих для Вас і відзначте їх хрестиком у відповідній рядку.

Список мотивів:

1. Стати висококваліфікованим фахівцем
2. Отримати відзнаку
3. Успішно продовжити кар'єру
4. Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно»
5. Постійно отримувати стипендію
6. Придбати глибокі і міцні знання
7. Бути постійно готовим до чергових занять

8. Не запускати вивчення предметів навчального циклу
9. Не відставати від однокурсників
10. Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності
11. Виконувати педагогічні вимоги
12. Досягти поваги викладачів
13. Бути прикладом
14. Домогтися схвалення оточуючих
15. Уникнути осуду і покарання за погане навчання
16. Отримати інтелектуальне задоволення

Обробка і інтерпретація результатів. Визначається частота назви мотивів в числі найбільш значущих по всій обстежуваній вибірці. На підставі отриманих результатів визначається рангове місце в даній вибірковій сукупності (школа, клас, група і т.д.).

Методика вивчення факторів привабливості професії (модифікація І. Кузьміної, А. Реана).

Інструкція.

«Обведіть кружечком ті пункти в колонках А та Б, які відображають те, що приваблює та що не приваблює Вас у Вашій професії. У колонці А зазначено, що «приваблює», а Б - «що не приваблює». Відзначати слід дійсно значущі для Вас пункти - тобто правила Вас не змушують робити вибір у всіх рядках».

Обробка результатів

За кожним із 11 чинників підраховується коефіцієнт значимості (КЗ). Коефіцієнт значимості визначається як:

$$КЗ = (n + m) / N,$$

де: N - обсяг вибірки (кількість досліджуваних), n - кількість досліджуваних, які відзначили даний фактор у колонці А, m - кількість досліджуваних, які відзначили даний фактор у колонці Б.

Коефіцієнт значимості може змінюватися в межах від -1 до +1. Результати діагностики за групою заносяться до таблиці наступного виду:

Назва вибірки _____

Обсяг вибірки N = _____

Чинники 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 .

КЗ _____

Іноді при інтерпретації результатів допускають серйозну методичну помилку, розглядаючи лише остаточний показник КЗ. Потрібно ж будувати інтерпретацію як першого, так і другого аспекту.

Низький коефіцієнт значущості фактора (близький до нуля) не можна автоматично трактувати як незначність певного фактора, яка проявилася в даній вибірці. Необхідно оцінити, яким чином цей низький коефіцієнт вийшов.

Авторська анкета "Чому я обрав професію правника?" для виявлення провідних мотивів вибору професії у здобувачів другого магістерського рівня юридичної освіти.

Респондентам пропонується десять варіантів відповідей, що охоплюють різноманітні мотиви, а також передбачається можливість відповісти вільним текстом.

Варіанти відповідей:

- 1) атрактивність взаємодії з людьми,
- 2) соціальна важливість професії, лг
- 3) відповідність особистих здібностей та індивідуально-психологічних особливостей спеціальності правника,
- 4) творчість,
- 5) поєднання теоретичних і практичних навичок,
- 6) близькість закладу вищої освіти до місця проживання як чинник вибору професії правника
- 7) престижність професії правника.
- 8) фінансове забезпечення
- 9) сімейні традиції,
- 10) інтерес до навчання, корисність отриманих знань, можливість активної життєвої позиції,

11) інші варіанти відповіді.

Оскільки однією з найважливіших рис правника, яка формується в процесі розвитку його кар'єри та визначає професійну успішність, є його емоційний відгук на події, наступна методика було присвячена саме цій проблемі.

Методика дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника.

Процес усвідомлення власних сенсів можна конкретизувати як динаміку переваг тих чи інших суджень, які суб'єкт обирає у ситуації прийняття рішення щодо їхньої відносної цінності для себе. Альтернативи суджень, які пропонує експериментатор у форматі «Я вважаю, що...», можуть охоплювати теми, з якими правник повинен самоідентифікуватися. Зміни у перевагах вибору тих самих суджень до і після їх вербального обговорення можуть слугувати індикаторами змін у ціннісних критеріях, на основі яких суб'єкт оцінює допустимість різних висловлювань як усвідомлено прийнятих думок.

Таким чином, ми прагнули створити ситуацію прийняття рішення як особистісного вибору суб'єкта. Як відомо, про ситуацію особистісного вибору говорять, коли його здійснення означає вчинок. Проте існує й інше розуміння різниці між вербальними і реальними виборами. Так, С. Kluckhohn, аналізуючи проблему цінностей, стверджує, що інколи саме вчинки складають систему помилок, а словами людина може казати все нормативно та правильно [147].

Оцінка актуальної значущості для правника різних альтернатив при виборах на рівні вербальних переваг, тобто без обтяження реальними вчинками, здійснювалася за допомогою зовнішнього критерію у вигляді можливого переліку думок, які достатньо повно відображають особливості реальних життєвих позицій досліджуваних та наявні суперечності щодо заданої проблеми в суспільстві.

В якості відповідного методичного прийому ми обрали дискусію, яка є одночасно надзвичайно потужним професійним інструментом правника. Її

роль як засобу управління виборами людей (наприклад, на рівні судових процедур) була продемонстрована ще К. Левінім. У сучасній науковій літературі роль дискусії аналізується переважно у контексті соціально-психологічних впливів. Нас же цікавила динаміка особистісних переваг, що відображають загальні для учасників дискусії зміни у ставленні до власних особистісних цінностей.

Експериментальна процедура складалася з трьох етапів:

- 1) вимірювання або діагностика особистісних переваг до дискусії;
- 2) проведення дискусії на задану тему;
- 3) повторне вимірювання особистісних переваг після дискусії.

В основу діагностичної процедури, виходячи з вищезазначених методичних вимог, була покладена методика парних порівнянь наступних 14 суджень, які охоплюють різні аспекти можливих ставлень людей до професійної діяльності, а також до особистості правника як її суб'єкта:

1. Я вважаю, що постійне пізнання має бути невід'ємною частиною професійної діяльності правника.
2. Я вважаю, що пізнавальна діяльність правника повинна бути конкретною роботою з отримання правничих знань, що потребує спеціального часу та зусиль.
3. Я вважаю, що юридична освіта ефективна, коли основна частина знань подається безпосередньо на заняттях.
4. Я вважаю, що в професійному навчанні правника основні знання мають бути отримані шляхом самоосвіти, а викладання має задавати лише головні орієнтири.
5. Я вважаю, що професійне навчання найбільш ефективно, якщо отримання знань пов'язане з досягненням важливих життєвих цілей (кар'єра, вищий соціальний статус тощо).
6. Я вважаю, що дійсно ефективно навчання спрямоване на отримання знань, а не на інші (прагматичні) цілі.

7. Я вважаю, що головним результатом навчання гарного правника є компетентність, а не якісь особливі якості.
8. Я вважаю, що справжній правник має розвинути у себе низку необхідних для успішної роботи особистісних якостей.
9. Я вважаю, що сформована професійна особистість правника — це перш за все самостійне мислення, на яке не впливає чужа думка.
10. Я вважаю, що високофаховому правнику має бути властивий особливий інтерес до протилежної думки, дискусії.
11. Я вважаю, що цінному фахівцю можна дозволити більше, ніж пересічній людині.
12. Я вважаю, що навіть найкращий правник не має права оцінюватися за іншими моральними критеріями, ніж інші люди.
13. Я вважаю, що головним у підготовці правника має бути удосконалення рис особистості, певного світогляду.
14. Я вважаю, що у підготовці правника мета виховання особистості не повинна затьмарювати іншу мету — отримання конкретних професійних знань.

Кожен учасник емпіричної роботи порівнював судження індивідуально. Питання «Якою має бути особистість правника?» пропонувалося для обговорення, щоб знайти групове рішення. Щоб виявити свої особистісні переваги, учасник мав самоідентифікуватися щодо важливості або прийнятності для нього кожного з аспектів відношення до професійної діяльності правника, представлених у матеріалах експерименту.

Судження могли бути розподілені на пари за їх полярним або конфліктним протиставленням. На основі частотності вибору альтернатив будувалися матриці відмінностей для подальшої оцінки групування цих суджень, при цьому основи таких угруповань могли бути не повністю усвідомленими.

Отже, особистісні переваги надають лише непрямі свідчення про особистісні цінності, на відміну від, наприклад, процедури прямого

ранжування карток із назвами загальноприйнятих цінностей, на чому, зокрема, базується відома методика ціннісних переваг М. Рокича.

Виступаючи в ролі ведучого, ми організовували дискусію серед респондентів.

Дискусія слугувала:

а) активізації пізнавальної діяльності, яка виявляє можливі обґрунтування наслідків прийняття тих чи інших думок,

б) забезпеченню необхідної повноти обговорюваних тем та достатнього рівня узагальнення висловлювань учасників.

Особливою функцією ведучого дискусії, крім процедурних аспектів — залучення всіх учасників, активізації обговорення, регулювання емоційних проявів тощо, було формулювання коротких резюме після кожного висловлювання учасників дискусії. Це мало особливе значення, оскільки такі короткі підсумки не лише полегшували сприйняття позицій інших учасників, але й водночас прояснювали самому промовцю «зовнішній» зміст його тверджень. Це могло сприйматися ним як відкриття. Часто таким суб'єктивним відкриттям ставало саме існування різних думок або різних наслідків висловлювань.

Для оцінки правником особистісних якостей клієнтів та колег ми використовували протилежні пари характеристик особистості. Оскільки в дослідженні нас цікавили такі оцінки правників: ідеальної людини, реальної та анти-ідеальної, досліджуваному пропонували три опитувальні листи, що містять протилежні пари тверджень. Технологія роботи з кожним опитувальним листом однакова, відрізняється лише змістом інструкції.

Інструкція до першого листа: «Послідовно оцініть людину, з якою вам подобається спілкуватися, використовуючи наступні кілька протилежних пар емоційно-оцінних прикметників, обравши у кожній з пар місце, яке займає дана особа, і позначивши хрестиком своє ставлення до нього. Якщо ваше ставлення до цієї особи позитивне, то хрестик ставиться справа від середньої, нульової лінії; якщо ваше ставлення негативне, то хрестик ставиться зліва від

неї. У кожному випадку сила ставлення виражається відповідним вибором потрібного позитивного або негативного бала від 0 до 3».

Інструкція до другого листа: «Оцініть послідовно людину, з якою вам доводиться працювати і спілкуватися, використовуючи наступні кілька протилежних пар...».

Інструкція до третього листа: «Оцініть послідовно людину, з якою ви не хотіли б контактувати, використовуючи наступні кілька протилежних пар...».

Всі пари якостей було згруповано у п'ять оціночних шкал:

1. Загальне недиференційоване враження про особистість.
2. Характеристика моральних якостей особистості.
3. Характеристика інтелектуальних якостей особистості.
4. Характеристика вольових якостей особистості.
5. Характеристика індивідуально-стильових особливостей особистості.

Шкала соціальної дистанції Е.С. Богардуса (адаптація Є.І. Головахи та Н.В. Паніної). Е.С. Богардус розробив перелік думок, що відображають різні ступені соціальної близькості та дистанції. Респондентам пропонують визначити ті дистанції, на які вони були б готові допустити членів даної групи.

Часто вважають, що шкала відображає упередженість, нетолерантність або ксенофобію. Крім того, за допомогою шкали Е.С. Богардуса визначаються сумарний показник толерантності та окремі показники за шкалами: повага, доброта, емпатія.

Шкала думок включає:

1. Прийняття як близьких родичів, погодження на шлюб (1 бал).
2. Прийняття як особистих друзів (2 бали).
3. Прийняття як сусідів, які проживають на моїй вулиці (3 бали).
4. Прийняття як колег по роботі (4 бали).
5. Прийняття як громадян моєї країни (5 балів).
6. Прийняття лише як туристів у моїй країні (6 балів).
7. Вважав би за краще не бачити їх у моїй країні (7 балів).

Під час опитування з респондентом індивідуально працює психолог, який задає питання, пояснює їх у разі потреби і записує відповіді. Соціальна дистанція як різниця між індивідами включає усвідомлення цієї різниці та її розпізнавання як необхідні умови для відображення та встановлення, що, у свою чергу, забезпечує існування соціальної дистанції.

Таким чином, можливі різні форми як окремих відмінностей, так і способів їх розрізнення, що призводить до різноманітних проявів соціальної дистанції. Шкала є не просто порядковою, а кумулятивною – вибір ближчого соціального контакту означав прийняття більш віддалених контактів, за винятком одного-двох найбільш крайніх.

Інструкція: «Проранжуйте наступні висловлювання, зазначаючи ступінь їх прийнятності для себе особисто лише за одним із семи запропонованих нижче критеріїв. Відповідайте за принципом: для мене особисто можливо і бажано щодо людей, з якими я спілкуюсь».

Можливу соціальну дистанцію між учасниками комунікативного процесу можна обчислити за такою формулою:

$S_{Дв} = 3n$, де n – кількість респондентів.

Реальна соціальна дистанція обчислюється за формулою:

$$\tilde{D} = \frac{\sum(+)+\sum(-)}{\tilde{D}_0} \cdot 100\%,$$

где Σ – арифметична сума позитивно набраних балів,

Σ – арифметична сума негативно набраних балів.

Методика діагностики загальної толерантності В.В. Бойко складається з 30 питань, на які випробуваний відповідає позитивно або негативно. Обробка результатів проводиться за ключем.

Інструкція для досліджуваних: «Оберіть з двох варіантів відповідей найбільш підходящий та позначте його в бланку відповідей».

Для вивчення комунікативної толерантності використовувалась методика В.В. Бойка. У цій методиці виділяються 9 ознак комунікативної інтолерантності, за кожною з яких підраховується сума балів. Підраховується

загальна кількість балів, отриманих за всіма 9 ознаками: чим більше балів, тим нижчий рівень комунікативної толерантності. Максимальна кількість балів, яку можна набрати, – 135, що свідчить про абсолютну нетерпимість до оточуючих.

Інструкція: «Нижче наведені твердження. Використовуйте оцінки від 0 до 3 балів, щоб висловити, наскільки вони вірні щодо вас особисто:

- 0 балів – зовсім не вірно,
- 1 – вірно в деякій мірі,
- 2 – вірно значною мірою,
- 3 – вірно в найвищій мірі».

Методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В.В.Бойко)

Анкета складається з 36 запитань. Результати аналізуються за допомогою 6 шкал, кожна з яких має свої номери тверджень. Підраховується кількість відповідей, що відповідають ключу кожної шкали (кожна відповідь, яка збігається з ключем, оцінюється в один бал з урахуванням знаку), а потім обчислюється їх загальна сума.

Діагностуються раціональний, емоційний, інтуїтивний канали емпатії, установки, що сприяють емпатії, проникаюча здібність в емпатії та ідентифікація.

Раціональний канал характеризується фокусуванням уваги, сприйняття та мислення суб'єкта на сутність іншої людини, виражаючи емпатію до її станів, проблем та поведінки. Це спонтанний інтерес до іншого, що сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера. У раціональному компоненті емпатії відсутні логіка або мотивація інтересу до іншого, оскільки партнер привертає увагу своєю власною буттєвістю. Емоційний канал емпатії демонструє здатність особи відчувати емоційний резонанс з іншими. Щоб зрозуміти внутрішній світ співрозмовника, передбачити його поведінку і ефективно впливати на нього, важливо, щоб у суб'єкта був розвинутий цей канал.

Інтуїтивний канал емпатії показує, як особа може розпізнавати поведінку партнерів і діяти в умовах недостатньої інформації, спираючись на підсвідомість. Цей канал функціонує на рівні інтуїції.

Фактори, які сприяють або перешкоджають емпатії, можуть сприяти чи ускладнювати роботу емпатійних каналів. Продуктивність цієї властивості особистості зменшується, коли суб'єкт зводить до мінімуму взаємодію з оточуючими або не проявляє інтересу до інших. Якщо ж установки особистості не перешкоджають сприйняттю інших людей, всі емпатійні канали функціонують активно та ефективно.

Проникливість в емпатії є комунікативною рисою особистості, що сприяє створенню довірливої та відкритої атмосфери. Відчуття розслабленості допомагає підтримувати емпатію, тоді як напруженість і підозрілість можуть перешкоджати її прояву.

Ідентифікація визначається як здатність співчувати, ставлячи себе на місце іншої людини. Базою ідентифікації є емоційна лабільність, а також здатність до наслідування.

Оцінки за кожною шкалою можуть бути представлені від 0 до 6 балів і вказують на місце кожного каналу емпатії. Вони виконують допоміжну роль в інтерпретації рівня емпатії.

Методика «Таблиці Шульте» для вивчення концентрації уваги.

Таблиці Шульте складаються з набору чисел від 1 до 25, розміщених у клітинках рандомно. Завданням досліджуваного є максимально швидко показати олівцем чи стікером та назвати всі числа в порядку збільшення, не залишаючи позначок.

Включено п'ять таблиць для п'яти спроб. Необхідно фіксувати час, витрачений на виконання цього завдання.

Оцінка результатів:

- Високий рівень концентрації уваги - не більше 40 секунд на кожному таблицю.
- Достатній рівень - не більше 50 секунд на кожному таблицю.

- Слабкий рівень - більше 50 секунд на кожну таблицю.

Методика діагностики оперативної та короткочасної пам'яті.

Інструкція: «Зараз я буду називати числа, а ви повторюєте їх за мною відразу після того, як я скажу "повторіть"».

Психолог послідовно зачитує досліджуваному зверху вниз ряд чисел, представлених у додатку Б, з інтервалом в 1 секунду. Потім досліджуваний має повторити кожний ряд услід за психологом. Це триває до моменту, поки випробуваний не зробить помилку.

Якщо досліджуваний помиляється, психолог повторює наступний ряд чисел, розташований праворуч і аналогічний тому, в якому була зроблена помилка, і надає інструкцію випробуваного його пригадати.

Якщо досліджуваний двічі помиляється у пригадуванні аналогічних рядів чисел, то ця частина дослідження завершується.

Фіксується довжина попереднього ряду, який був без помилок відтворений, і робота продовжується далі.

Наприкінці визначається обсяг короткочасної слухової пам'яті, який чисельно дорівнює напівсумі максимального числа цифр у ряду, правильно відтворених дитиною в першій і другій спробах.

Оцінка результатів:

10 балів — досліджуваний правильно відтворив в середньому 9 цифр. — дуже високий рівень

8-9 балів — досліджуваний точно відтворив в середньому 7-8 цифр. — високий рівень

6-7 балів — досліджуваний без помилок змогла відтворити в середньому 5-6 цифр. — середній рівень

4-5 балів — досліджуваний в середньому відтворив 4 цифри. — середній рівень

2-3 бали — досліджуваний в середньому відтворив 3 цифри. — низький рівень

0-1 бал — досліджуваний в середньому відтворив від 0 до 2 цифр. — дуже низький рівень

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі спрямована на вивчення специфіки міжособистісних стосунків індивіда та його статусу в малих групах. Крім того, для нашого дослідження важливою є можливість виділити в групі правників головний тип ставлення до людей у структурі самооцінки.

В системі міжособистісних стосунків виділяють два фактори: домінування-підпорядкування та дружелюбність-агресивність, які складають систему загального уявлення про людину в процесах соціальної комунікації.

Залежно від цих факторів, типологізуються варіанти ставлення до інших людей та ступінь їхньої вираженості у конкретної людини або емпіричної вибірки, ступінь адаптованості поведінки, а також адекватність або неадекватність мети результатам діяльності.

Виражена дезадаптивність поведінки може бути сигналом невротичних ознак особистості, проблем у процесі прийняття рішень або бути результатом тривалого впливу на психіку людини екстремальних ситуацій.

Після проведеного комплексного діагностичного обстеження респондента можна укласти соціально-психологічний профіль особистості.

Для візуалізації основних соціальних орієнтацій Т. Лірі запропонував спеціальне коло, розділене на сектори: домінування-підпорядкування та дружелюбність-ворожість.

У свою чергу ці чотири сектори розділяються на вісім долей, що дозволяють поглибити та конкретизувати домінування-підпорядкування та дружелюбність-ворожість. А для ще більшої диференціації інформації комунікативної орієнтації людини коло можна розділити на 16 секторів (октант), розташованих відносно двох головних вісей, в якому ведучими вісями є вертикальна (домінування-підпорядкування) та горизонтальна (дружелюбність-ворожість). Відстань діагностованих кількісних показників

від центру є індикатором адаптивності або екстремальності соціальної поведінки у взаємодії з іншими людьми.

Опитувальник складається з 128 оцінних суджень, по 16 пунктів для кожного з 8 типів відносин, укладених за зростанням інтенсивності.

Інструкція: «Вам будуть надані конкретні судження щодо характеру людини та особливості її взаємовідносин з оточуючими. Уважно прочитайте кожне з них та уявіть, наскільки воно співпадає з вашим уявленням про себе.

Після цього у наданому бланку відповідей поставте знак «+» напроти номерів тих висловлювань, які співпадають з вашим уявленням про себе, і знак «-» напроти номерів тих висловлювань, які не співпадають з вашим уявленням про себе.

Будь ласка, будьте щирими та чесними. Якщо ви не впевнені у тому, співпадає чи ні запропоноване висловлювання з вашими уявленнями про себе, знак «+» не ставте».

Після проведеної процедури оцінювання свого реального уявлення про себе перечитайте ще раз уважно всі висловлювання і позначте ті, які, на вашу думку, відповідають вашому ідеальному уявленню про себе».

Відповідно до ключа визначаються первинні бали за 16 характеристиками, які складають 8 октант, які, у свою чергу, надають інформацію про різноманіття міжособистісних відносин та виділяє такі типи:

1. Владно-лідуючий;
2. Незалежно-домінуючий;
3. Прямолінійно-агресивний;
4. Недовіливо-скептичний;
5. Покірно-сором'язливий;
6. Залежно-слухняний;
7. Співпрацюючо-конвенційний;
8. Відповідально-великодушний.

Після процедури самооцінювання, проведеної респондентом, дослідник підсумовує набрані бали за кожним із 8 октантів методики.

Кожне позитивне висловлювання респондента оцінюється в 1 бал, а максимальна оцінка становить 16 балів.

Методика «Рівень суб'єктивного контролю» Е.Ф. Бажіна, Є.А. Голінкіної та О.М. Еткінда.

Ця методика базується на теоретичних фактах наукової психології, які дозволяють констатувати, що суб'єктивний контроль однієї і тієї ж особистості не є застиглим та однозначним, він може змінюватися у різних життєвих сферах та ситуаціях, в яких перебуває суб'єкт.

Тому вивчення рівню суб'єктивного контролю містить у своїй структурі шкали, які дозволяють дослідити не тільки показники інтернальності-екстернальності, але й їхні прояви в різних сферах життєдіяльності особистості, як-от: ставлення до власних досягнень і невдач, здоров'я та хвороби, а також у сфері сімейних та робочих відносин.

Теоретико-методологічне підґрунтя створення цієї методики складає концепція локусу контролю Дж. Роттера, який наголошував на універсальності локусу контролю для будь-яких ситуацій: він однаковий у сфері досягнень, невдач тощо.

При модифікації методики «Рівень суб'єктивного контролю» Е.Ф. Бажін, Є.А. Голінкіна та О.М. Еткінд виходили з припущення, що, на відміну від уявлень Дж. Роттера про універсальність локалізації відповідальності, локус контролю може бути не лише однорідним у різних ситуаціях, але й змішаним.

Виходячи з цього припущення, автори розробили субшкали локусу контролю для різних ситуацій: досягнення, невдачі, виробничі та сімейні відносини, здоров'я. що повністю відповідає уявленню про складність людської психіки.

Методика «Рівень суб'єктивного контролю» забезпечує глибоке, інформативне та різнобічне уявлення про рівень суб'єктивного контролю особистості у різних ситуаціях життєдіяльності.

Інструкція: «Вам пропонуються 44 твердження, які відповідають різним варіантам вирішення традиційних, дуже поширених соціальних ситуацій.

Будь ласка, уважно прочитайте кожне з них, оцініть ступінь вашої згоди або незгоди з ним та поставте відповідну позначку у бланку для відповідей:

- +3 - повністю згоден;
- +2 - згоден;
- +1 - скоріше згоден, ніж не згоден;
- 1 - скоріше не згоден, ніж згоден;
- 2 - не згоден;
- 3 - повністю не згоден.

Будь ласка, при роботі з опитувальником, відповідаючи на запропоновані твердження, намагайтеся застосовувати весь запропонований спектр оцінок.

Загалом опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» структурно складає 44 пункти.

Основні показники (шкали):

1. Із — загальна інтернальність.
2. Ід — інтернальність у сфері досягнень.
3. Ін — інтернальність у сфері невдач.
4. Іс — інтернальність у сімейних стосунках.
5. Ів — інтернальність у виробничих стосунках.
6. Ім — інтернальність у сфері міжособистісних стосунків.
7. Ізд — інтернальність у сфері здоров'я.

Таким чином, метод як сукупність прийомів і операцій для теоретичного і практичного вивчення професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку має відповідати ознакам об'єктивності, загальнонауковості, відтворюваності, доцільності, детермінованості, необхідності та ефективності.

Дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку здійснювалося за допомогою методів спостереження, самоспостереження, аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, дискусії, порівняльного аналізу та психодіагностики.

Зміст психодіагностичного методу складали такі конкретні методики: методики вивчення мотивів діяльності та факторів привабливості професії А. О. Реана, авторська анкета "Чому я обрав професію правника?", авторська методика дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії, методика соціальної дистанції Е.С. Богардуса, методики діагностики загальної та комунікативної толерантності, рівня емпатійних здібностей В.В. Бойка, методика «Таблиці Шульте», методика діагностики оперативної та короткочасної пам'яті, методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (в адаптації Е.Ф. Бажіна, С.А. Голинкіної та О.М. Еткінда).

Висновки до другого розділу

Методологія є невід'ємною складовою будь-якого наукового дослідження в психології, оскільки вона визначає рамки, за якими відбувається збір та аналіз даних, а також інтерпретація отриманих результатів. У цьому контексті методологія визначається як система принципів, правил та підходів, які використовуються для досягнення наукових цілей і відповідно до яких здійснюється організація та проведення дослідження. Одним з ключових аспектів методології є її здатність до забезпечення об'єктивності і достовірності отриманих результатів. методологічні принципи психології ґрунтуються на загальнофілософських твердженнях, які, конкретизуючись, визначають предмет, стратегію та методи психологічних досліджень, а також вихідні позиції для інтерпретації отриманих результатів .

Основними методологами теоретико-емпіричного дослідження професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника виступили діяльнісний підхід у психології, принципи детермінізму (зокрема,

самодетермінація як основа поведінки та діяльності), активності, єдності свідомості та діяльності, розвитку.

Процедура емпіричного дослідження здійснювалася у три послідовні етапи: підготовчий, на якому формувалася вибірка та обиралися відповідні завдання дослідження з використанням традиційних методик; діагностичний, під час якого проводилося тестування досліджуваних за всіма виділеними показниками професійної свідомості та аналітичний етап, на якому проводиться обробка отриманих даних з використанням якісного і кількісного аналізу.

Вибір методів дослідження визначається характером наукової проблеми, її головним змістом та спрямовується на пошук оптимальних способів вирішення поставленої проблеми, підтвердження чи спростування авторського припущення. Методи проведення наукового дослідження обираються науковцем свідомо серед усього загалу відомих науці методів, із передбаченням як змісту, так і можливості застосування визначеного способу для конкретного наукового завдання. При виборі методів дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку було враховано: поставлену проблему дослідження, основне авторське припущення; надійність та валідність обраних методів для розв'язання задач досліджуваної проблеми; реальні умови застосування обраного наукового методу на практиці; потужність обраного методу щодо отримання надійних результатів.

Дослідження професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку здійснювалося за допомогою методів спостереження, самоспостереження, аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, дискусії, порівняльного аналізу та психодіагностики.

Зміст психодіагностичного методу складала такі конкретні методики: методики вивчення мотивів діяльності та факторів привабливості професії А. О. Реана, авторська анкета "Чому я обрав професію правника?", авторська методика дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг

правника за допомогою спеціально організованої дискусії, методика соціальної дистанції Е.С. Богардуса, методики діагностики загальної та комунікативної толерантності, емпатії В.В. Бойка, методика «Таблиці Шульте», методика діагностики оперативної та короткочасної пам'яті, методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж Роттера (адаптація Е.Ф. Бажіна, Є.А. Голинкіної та О.М. Еткінда).

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВНИКА

3.1. Особливості мотиваційно-ціннісного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри

У професійній діяльності правника та підготовці майбутніх юристів мотивація є важливою складовою професійної самосвідомості, яка має велике значення. Вона формується на основі суб'єктивного оцінювання різних аспектів професійної діяльності або навчання у закладі вищої освіти.

Застосувавши методику А.О. Реана «Задоволеність обраною професією», ми виявили, що на різних етапах кар'єрного розвитку основні професійні цінності переосмислюються, а мотиви та цілі поступово змінюються. Це формує усвідомлене ставлення правників до соціуму, їхньої професійної діяльності та фахового навчання (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Рівні задоволеності обраною професією правників на різних етапах кар'єри

Групи респондентів	Рівень задоволеності обраною професією %		
	Високий	Середній	Низький
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	67,5	28,6	4,2
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	62,9	27,7	9,7
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	54,9	28,3	18
Кар'єрний етап професійної зрілості	63,6	27,9	8,8

(правники зі стажем більше 10 років)			
--------------------------------------	--	--	--

Примітка: відмінності достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

Аналіз таблиці 3.1 дозволив нам зробити висновок, що на всіх етапах кар'єрного зростання (від етапу навчання та адаптації до етапу професійної зрілості) у наших респондентів виявлений високий рівень задоволеності обраною професією: магістри права (67,5%); правники зі стажем роботи до 5 років (62,9%); правники зі стажем роботи 10 років (54,9%); правники зі стажем роботи більше 10 років (63,6%).

Ми вважаємо, що така тенденція може бути пояснена як суб'єктивними чинниками (професійне вигорання та певне зниження рівня задоволеності роботою на стадії стабілізації), так і об'єктивними соціальними причинами: фундаментальна переоцінка суспільних цінностей, зростаюча роль ринкових відносин, неадекватне висвітлення іміджу правників у засобах масової інформації.

Оскільки мотивація є головним стрижнем особистості правника, вона визначає важливі професійно спрямовані властивості, такі як: спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування й прагнення, активність, стійкість в досягненні мети та інші.

Емпіричне дослідження рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента ставлення до професійної діяльності за допомогою методики О. Реана та В. Якуніна включає перелік 16 основних мотивів професійної діяльності і є універсальним, тобто може бути застосований до представників будь-якої професії. У нашому дослідженні ми використали цей метод для виявлення мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності, що є важливим елементом професійної самосвідомості правника на різних етапах кар'єри. Показники рівня сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності наведені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення правників до професійної діяльності на різних етапах кар'єри

Групи правників	Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності %		
	Високий	Середній	Низький
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	38,9	44,2	17,2
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	59,0	33,5	7,8
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	62,4	36,0	1,9
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	71,8	26,6	1,9

Примітка: відмінності достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

Так, аналіз таблиці 3.2 дозволив нам виявити основні мотиви професійної підготовки майбутніх юристів, такі як отримання глибоких знань у своїй галузі, становлення компетентним фахівцем, забезпечення високого рівня професійної діяльності тощо. На жаль, 17,2% респондентів на кар'єрній стадії навчання проявляють низький рівень мотивації до правничої діяльності, в той час як середній рівень такої мотивації становить 44,2%.

У групі правників, які перебувають на кар'єрному етапі адаптації високий рівень мотивації значно вищий і складає 59,0%, середній рівень - 33,5%, низький - лише 7,8%.

У групі респондентів які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання високий рівень мотивації значно вищий: високий рівень – 62,4%, середній – 36,0%, низький – 1,9%.

Правники, що які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості, мають такі показники: високий рівень – 71,8%, середній – 26,6%, низький – 1,9%.

Українські вчені В.Г. Алексєєва [1], Ж.П. Вірна [21], Я.Й. Радзивилло [98], Н.В. Яворська [136] та інші науковці провели глибоке дослідження мотивації трудової діяльності, встановивши щільний зв'язок і взаємозалежність окремих мотивів у конкретній діяльності. Узагальнюючи результати їх досліджень, можна констатувати, що вони запропонували розподіляти мотиви трудової діяльності на три основні групи:

- мотиви суспільного характеру (усвідомлення необхідності приносити користь суспільству, надання допомоги іншим, соціальна відповідальність),
- мотиви отримання матеріальних благ для себе та сім'ї,
- мотиви задоволення потреби в самоактуалізації.

Група мотивів вибору професії визначається за орієнтацією суб'єкта на соціальні цінності, такі як суспільний престиж професії та особистий інтерес до неї. Ці мотиви значно сприяють ефективності професійної діяльності та задоволеності від обраної професії.

Вибір місця роботи залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників: оцінки зовнішньої ситуації та власних можливостей, відповідності цих умов професії. Згідно з дослідженнями таких авторів, як В.Г. Алексєєва [1], Ж.П. Вірна [21], Я.Й. Радзивилло [98], Н.В. Яворська [136], зовнішня ситуація включає як позитивні, так і негативні фактори виробничого середовища: розмір заробітної плати та пільги, розташування місця роботи відносно місця проживання, графік роботи, надійність і престижність, можливість поєднувати роботу з навчанням, психологічний клімат у колективі та інші аспекти.

Оцінка власних можливостей включає оцінку стану здоров'я, особистих здібностей, важливих професійних характеристик, рівня освіти та стресостійкості.

Аналіз проведеної роботи дозволяє нам припустити, що на початкових етапах професіоналізації, на етапах навчання та адаптації, мотиваційно-

ціннісне ставлення до правничої діяльності ще не визначено достатньо чітко.

З просуванням у кар'єрі в правничій діяльності сформованість мотиваційно-ціннісного сприйняття правників значно підвищується (на кар'єрному етапі навчання мотиваційно-ціннісне високий рівень ставлення до правничої діяльності складає 38,9%, на кар'єрному етапі адаптації високий рівень мотивації значно вищий і складає 59,0%; на кар'єрному етапі стабілізації та зростання високий рівень мотивації складає 62,4%, а правники, що перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості, мають 71,8%).

З усього вищевикладеного можна зробити висновок, що професійна діяльність правників є комплексом мотивів, які організовані в ієрархічному порядку, де деякі з них є основними, а інші - додатковими, визначаючи окремі дії та вчинки, і мають тимчасовий характер. Найвище значення в цій ієрархії мають ті мотиви, які найбільше важливі для сучасного правника, враховуючи його особисті потреби, вік, стаж роботи, відносний посадовий статус та інші індивідуальні аспекти.

Оскільки відсутність досвіду роботи, ознайомлення з діяльністю на рівні навчальної практики може суттєво впливати на домінуючі мотиви вибору професії правника, саме в групі магістрів, що перебувають на кар'єрному етапі навчання, права нами була застосована авторська міні-анкета "Чому Ви обрали професію правника?" для виявлення провідних мотивів вибору професії у здобувачів другого магістерського рівня юридичної освіти.

Респондентам було запропоновано десять варіантів відповідей, що охоплювали різноманітні мотиви, а також передбачалася можливість відповісти вільним текстом.

За результатами дослідження, більшість магістрів (27%) вказали привабливість роботи з людьми як головний мотив, 17% матеріальний компонент обрали, 6% виділили поєднання теоретичних і практичних компетенцій, 5% магістрів обрали професію правника випадково, 4% відзначили близькість розташування навчального закладу як фактор вибору професії.

Престижність професії правника стала ключовим мотивом для 2% респондентів.

Елемент творчості (1%) та сімейні традиції (1%) займають останні місця серед вказаних мотивів.

Крім того, респонденти також наголошували на таких аспектах:

- інтерес до юридичної освіти,
- корисність отриманих знань,
- можливість реалізувати активну правозахисну позицію.

Для оцінки порівняння ієрархічної структури основних мотивів вибору професії респондентами, що перебувають на кар'єрному етапі навчання, та правниками на кар'єрному етапі адаптації використовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s). Отримані результати показали, що r_s емпіричне = 0,75, і це значення є статистично значущим ($p \leq 0,01$), що свідчить про схожість ієрархічної структури основних мотивів вибору професії правників на стадії навчання та адаптації.

Отже, основні мотиви, що спонукають магістрів права обирати професію правника, включають внутрішні стимули, пов'язані з інтересом до суті роботи (зокрема, комунікація та допомога людям), соціальні мотиви, врахування вимог професії до психологічних особливостей особистості, мотиви творчої самореалізації та поєднання теоретичної і практичної діяльності.

Відповідно до опитування, ці мотиви займають 87% від усіх відповідей магістрів. Низька оцінка матеріального мотиву, на наш погляд, в значній мірі обумовлена проблемами у працевлаштуванні за фахом.

Порівнюючи результати дослідження мотивації вибору професії з відповідями магістрів щодо планів зайнятості за обраною спеціальністю, які отримані в результаті анкетування, можна зробити наступні висновки:

62% опитаних планують працювати у цій області,

21% не вирішили ще про свої професійні плани, а

17% не мають наміру працювати за своєю спеціальністю загалом, вони мають намір отримати іншу освіту або працювати в іншій сфері.

Магістри права, які коливаються у виборі місця роботи або не планують працювати за своєю спеціальністю, пояснюють це низьким рівнем матеріальної мотивації, необхідністю зміни професійних інтересів або небажанням працювати в галузі права.

Характерним є те, що серед магістрів права зростає відсоток тих, хто ще не визначився з вибором місця роботи (28%) і не планує працювати за своєю спеціальністю (39%).

Магістри обґрунтовують свою неохочість працювати за обраною спеціальністю через вивчення реального стану ринку праці та недостатність вакансій з гідною оплатою.

Це підтверджується іншими дослідженнями, в яких вказується на зростання незадоволеності обраною спеціальністю на старших курсах, аргументуючи це рівнем навчання в конкретних закладах і тіньовими аспектами майбутньої професії. Важливим фактором формування спрямованості на кар'єру за обраним фахом, на нашу думку, є залучення магістрів права до роботи в юридичних клініках, участі у наукових та науково-дослідницьких практиках за обраною спеціальністю.

Отже, провідними мотивами вибору правничої професії на етапі навчання у магістрів права стали привабливість роботи з людьми, матеріальний компонент, можливість реалізувати теоретичні та практичні компетенції, випадковість та зручне розташування закладу вищої освіти. Мотивація ідентифікації себе з правничою професією залежить від планів зайнятості за обраною спеціальністю майбутнього фахівця. Високий рівень такої професійної ідентифікації пов'язаний із позитивним емоційним зануренням у професійну спільноту, можливість реалізуватися молодому правнику як практику та отримати за це гідну винагороду, що сприяє більш успішному оволодінню основами професії, первинній адаптації до професійного простору, а в подальшому успішній правничій діяльності.

Встановлено, що мотивація вибору правничої професії на етапі навчання визначається різними суб'єктивними чинниками. Ці чинники існують в певній

ієрархічній структурі: ті передумови, що реалізують суб'єктність професійну свідомість правників на етапі навчання, завжди знаходяться на більш високому місці, вони відображають провідні мотиви та установки особистості, що лежать в основі становлення професійної свідомості правника.

Для опису даних, що визначилися в процесі зниження розмірності, використовувалися компонентні навантаження.

Таблиця 3.3.

Компонентні навантаження для мотивів вибору правничої професії на етапі навчання

Суб'єктивні мотиви	Компонентні навантаження змінних	
	Розмірність 1	Розмірність 2
Привабливість роботи з людьми	0,689	-0,032
Можливість отримувати гідне матеріальне винагородження	0,465	-0,073
Можливість розвитку теоретичних та практичних компетенцій	0,348	-0,304
Випадковість	-0,152	0,595
Зручне розташування ЗВО	-0,369	0,499

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

У процесі вивчення мотивів вибору юридичної професії як важливого аспекту професійної свідомості під час навчання важливим є питання специфіки взаємовідносин між суб'єктивними чинниками цієї мотивації.

Розглянемо детальніше особливості структури мотивів вибору юридичної професії на етапі кар'єрного навчання (Н.Ф. Kaiser). Згідно з критерієм Кайзера було обрано дві головні компоненти (їх кількість має перевищувати одиницю). Частки поясненої дисперсії для кожної змінної в

моделі в першій та другій вимірах становили 18,034% і 13,546% відповідно. У цілому ця модель пояснювала 31,580% початкової матриці даних. Підсумковий коефіцієнт α Кронбаха, використаний для оцінки внутрішньої узгодженості моделі, склав 0,737 при нижній межі 0,600.

Перша розмірність досить добре пояснювала дисперсію значень таких вивчених параметрів, як *привабливість роботи з людьми, можливість отримувати гідне матеріальне винагородження, можливість розвитку теоретичних та практичних компетенцій*. Друга розмірність пояснювала дисперсію параметрів *випадковість та зручне розташування ЗВО*.

Аналізуючи таблицю, необхідно зауважити, що параметр *привабливості роботи з людьми* був дуже сильно пов'язаний із параметром *можливості отримувати гідне матеріальне винагородження*. Очевидно, що наші респонденти, магістри права на кар'єрному етапі навчання, пов'язували власний інтерес до правничої діяльності не тільки з усвідомленням свого покликання захищати права громадян, але й з можливістю відчувати матеріальну захищеність як важливий чинник перебування в професії.

До зазначених мотивів є близьким за змістом такий, як *можливість розвитку своїх теоретичних та практичних компетенцій*. Можна зробити висновок, що часто зацікавленість або відчуття покликання до професії викликалися у респондентів її суспільним значенням, престижем, матеріальним визнанням професіоналізму правника. З іншого боку, мотивація вибору професії на етапі навчання пов'язувалась із інтересом до певних операціональних особливостей професії правника, зокрема необхідних для успішної діяльності компетенцій.

Такий мотив як *випадковість* був щільно пов'язаний з чинником *зручне розташування ЗВО* щодо їхньої професійної мотивації. Відповідно, зв'язок між цими мотивами можна пояснити несформованістю професійної свідомості, тим, що часто домінуючими чинниками впливу на вибір професії правника можуть бути плани близьких людей щодо професійного життя своєї дитини, або інші спонтанні мотиви, наприклад, байдужість.

Отже, додатній полюс першої компоненти формують такі суб'єктивні мотиви, як *привабливість роботи з людьми, можливість отримувати гідне матеріальне винагородження, можливість розвитку теоретичних та практичних компетенцій*. Від'ємний полюс першої компоненти формують такі мотиви, як *випадковість та зручне розташування ЗВО*.

Додатній полюс другої компоненти складають такі параметри, як *випадковість та зручне розташування ЗВО*. Від'ємний полюс створюють такі параметри: *привабливість роботи з людьми, можливість отримувати гідне матеріальне винагородження, можливість розвитку теоретичних та практичних компетенцій*..

Таким чином, узагальнюючи психологічний зміст даних компонент, можна їх надати відповідні назви, які допоможуть зрозуміти сенс кожної групи мотивів у структурі професійної мотивації правників на кар'єрній стадії навчання.

Психологічним змістом першої компоненти є протиставлення становлення професійної рефлексії, свідоме занурення у професійний правничий простір, бажання просуватися в цьому напрямку, розвиватися як правник її пасивному реагуванню на зовнішні впливи.

Відповідно, перша компонента була означена, як *«Внутрішня рефлексивна діяльність»*.

В свою чергу психологічним змістом другої компоненти є два конструкти - *випадковість та зручне розташування ЗВО*, які розкривають особливе значення екстернальних чинників сприйняття цінності професії.

Відповідно, назва для другої компоненти були комплексною: *«Спонтанний вибір»*.

З метою уточнення значущості першого етапу кар'єрного розвитку правників на стадії навчання за суб'єктивними мотивами вибору правничої професії нами застосовувався кластерний аналіз.

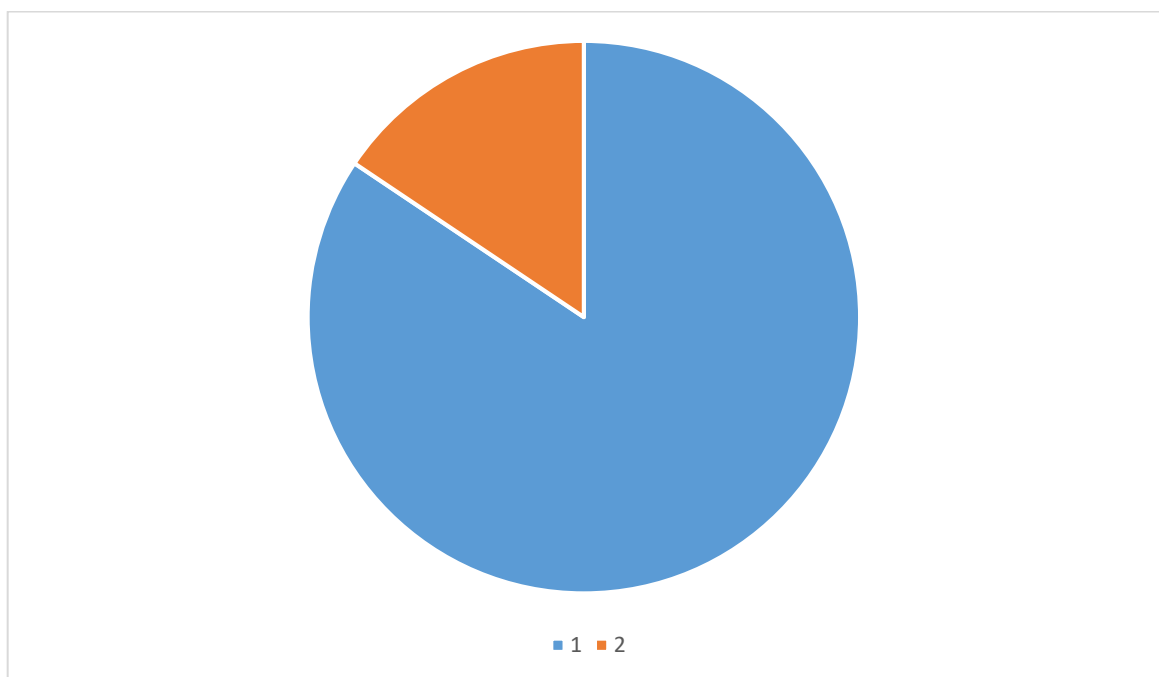
У нашому дослідженні використовувався двокроковий кластерний аналіз. Його параметрами були всі показники, що характеризують суб'єктивні

чинники мотивації обрання правничої професії. Мірою відстані слугувала логарифмічна функція правдоподібності. Кількість кластерів вибиралася автоматично, основою кластеризації виступав інформаційний критерій Акайке.

Найбільш оптимальною виявлялася двохкластерна модель. Для даної моделі критерій Акайке був рівний 2100,971, а відношення мір відстані було максимальним – 2,070. Усього в кластерні групи був об'єднано 90 респондентів, що склало 100% від усієї вибірки.

До першого кластеру з даного числа було віднесено 76 магістрів права (84,4%), до другого – 14 респондентів (15,6%),

Розподіл вибірки за кластерами, що характеризують магістрів права за мотивацією обрання правничої професії, наведений на рисунку 3.1.

Рис. 3.1. Кластерна структура мотивації обрання правничої професії.

Примітка: 1 – кластер «Внутрішня рефлексивна діяльність»; 2 – кластер «Спонтанний вибір».

Отже, розглянувши кластерну структуру вибірки магістрів права за мотивацією обрання правничої професії, варто підкреслити, що на етапі кар'єрного зростання навчання у переважній більшості правників сформована адекватна мотивація обрання професії як важливого компонента професійної свідомості правника.

Отже, мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності та задоволеність нею є важливими аспектами в житті будь-якого правника. Ці аспекти змінюються на різних етапах кар'єрного зростання та можуть впливати на його професійну діяльність та результативність.

На початкових етапах кар'єри (навчання та адаптації) можуть мати романтичні уявлення про професію, що відображається у їх мотивації. Зазвичай на цьому етапі правникам важливо отримати глибокі знання та стати компетентними фахівцями у своїй галузі. Проте, із зростанням досвіду та просуванням у кар'єрі, мотивація може змінюватись. На кар'єрній стадії адаптації можуть стати важливішими інші аспекти, такі як отримання визнання, забезпечення високого рівня професійної діяльності та інші.

Особливу увагу слід приділити задоволеності професійною діяльністю на різних етапах кар'єри. Як показує практика, на кар'єрних стадіях навчання та адаптації задоволеність роботою може бути високою, але з плином часу та зростанням віку може зменшуватися. Це може бути пов'язано з різними факторами, такими як монотонність роботи, відсутність можливості для професійного зростання або неадекватна оплата праці. Тому важливо для кожного правника постійно аналізувати своє ставлення до професії та шукати способи покращення задоволеності від своєї діяльності.

Узагальнюючи, можна сказати, що мотиваційно-ціннісне ставлення та задоволеність правників від їх професійної діяльності змінюються на різних етапах кар'єри і можуть впливати на їх професійну діяльність та результативність.

Дослідження мотиваційно-ціннісного ставлення до правничої діяльності показало, що на початкових етапах кар'єрного розвитку це

ставлення не є достатньо сформованим. За досвідом та професійним зростанням це ставлення змінюється й покращується. Аналізуючи ці результати, можна зробити висновок про полімотивацію діяльності правника, яка обумовлена різними мотивами, що поступово ієрархізуються та утворюють систему мотивації до професійної діяльності.

Виходячи з результатів цієї частини емпіричного дослідження респонденти, що перебувають на кар'єрній стадії навчання та кар'єрній стадії адаптації були об'єднані в єдину групу правників, що перебувають на стадії навчання та адаптації, та потребують підвищеної дослідницької уваги для запобігання розчарування та уходу з професії або настання ранніх ознак деформації.

3.1.1. Психологічні особливості особистісних цінностей та особистісних переваг правника

Наше основне припущення полягає в наступному: ціннісний статус особистісних смислів, який вони набувають для самого правника під час їх усвідомлення, значною мірою є результатом пізнавальних і особистісних зусиль у вигляді рішень суб'єкта щодо особистих переваг. Ця активність проявляється в процесах осмислення і зважування різних смислових змістів та їхнього ціннісного порівняння з власним Я. Тут також можна бачити витoki поняття відповідальності правника за особисті рішення, оскільки в такому контексті рішення щодо прийнятності для себе тих чи інших думок, поглядів та переживань є також моральними рішеннями. Спрямованість на пізнання та осмислення прийнятності для себе тих чи інших ціннісних утворень, ймовірно, якісно змінює структури особистісно значущого, забезпечуючи "совісний" відтінок особистісних переживань.

Пізнання особистісних смислів принципово відрізняється від вербально-логічних процесів, якщо останні розуміти як схеми мислення, досить відчужені від власного Я. Це є пізнання правником значущого в собі і для себе.

При організації емпіричного дослідження умов та особливостей процесів становлення особистісних цінностей правника, зміст цього припущення передбачає виявлення індикаторів змін ступеня їх усвідомленості та прийнятності для особистості.

Ще одне наше припущення полягало в тому, що на основі здійснюваних особистістю виборів можлива оцінка суб'єктивних зв'язків між здійсненими перевагами, а отже, і психологічні реконструкції регулюючої ролі особистісних цінностей як глибинних критеріїв цих переваг. Не маючи можливості структурувати на вербальному рівні самі смислові утворення, особистість може, однак, здійснювати порівняння альтернатив як "кандидатів" у особистісні цінності. Вибори прийнятності для себе, наприклад, тих чи інших суджень, що відбуваються як вимушені вибори в методиці попарних порівнянь, дозволяють досліднику побічно судити і про ціннісні критерії, що стоять за цими перевагами.

Зміни в особистісних цінностях можуть відображатися через зміни в особистісних перевагах, якщо є підстави вважати, що людина пройшла шлях до усвідомлення і прийняття відповідних для себе суджень. Така активність усвідомлення може проявлятися, наприклад, під час дискусії або професійних дебатів, де відбувається не тільки порівняння різних точок зору як важливих позицій, але й програвання наслідків їх прийняття особистістю, не тільки переоцінка особистісно значущого, а й своєрідна гра зі змістами, приміряння до них ролі потенційних регуляторів своїх рішень.

У дискусії важлива роль соціально-психологічних ефектів групової взаємодії. Зміни рішень, прийнятих у групі, щодо більш стабільних особистісних переваг є закономірними. Однак, на нашу думку, якщо аналізувати зміни групових переваг, побудованих на основі індивідуальних показників змін особистісних виборів до і після спільних дискусійних ігор-міркувань, то можна говорити про напрямки усвідомлення особистісних цінностей, зумовлені дискусією. Перевірка цієї емпіричної гіпотези стане

підставою для загальнішої інтерпретації динаміки становлення особистісних цінностей на шляху усвідомлення особистісних смислів.

Схема емпіричного дослідження передбачала використання матриць близькості, побудованих на основі попарних порівнянь карток із судженнями, у двох групах: експериментальній (учасники дискусії, що перебувають на кар'єрній стадії навчання (магістри права)) та контрольній (респонденти, що перебувають на кар'єрній стадії адаптації (правники зі стажем до 5 років)).

Таким чином, задавалися два рівні залученості суб'єкта: необхідність вербалізації та обґрунтування своїх думок під час дискусії або відсутність такої необхідності.

Виділялися наступні аспекти:

1) індивідуальні ієрархії особистісних переваг кожного учасника (на основі частотних показників підраховувалися сумарні бали близькості суджень);

2) середні частоти використовувалися для визначення групових переваг та присвоєння їм рангів (найбільш популярне висловлювання отримувало перший ранг і т. д.);

3) за допомогою кластерного аналізу виявлялися угруповання суджень до і після дискусії.

У результаті були визначені угруповання висловлювань, які могли бути якісно інтерпретовані з точки зору імпліцитних підстав їх об'єднання. Надалі ми обговоримо факт зсувів у кластерах до і після дискусії.

Результати вимірювань, проведених після дискусії в експериментальній групі, показали наявність значних змін або зсувів в ієрархії переваг порівняно з першими вимірюваннями (до дискусії). Загальним результатом стало виявлення змін в угрупованнях висловлювань, отриманих за допомогою кластерного аналізу.

У таблиці 3.4 представлені результати експериментальної групи — респондентів, що перебувають на кар'єрному етапі навчання (магістри права). Порівняння отриманих до і після дискусії порядкових ієрархій (побудованих

шляхом ранжування середніх частот переваг кожної з 14 карток) показало, що після дискусії до групи найбільш прийнятних для групи висловлювань перемістилося раніше нейтральне (тобто займало одне з середніх місць) висловлювання про важливість співвіднесення власної точки зору з протилежною думкою, отримавши перший ранг. З групи найменш прийнятних у переважну групу потрапило висловлювання про важливість самоосвіти; значним став зсув у неприйнятну групу раніше популярного висловлювання про важливість прагматичних цілей для пізнавальної діяльності.

Таблиця 3.4.

Результати кластеризації переваг суджень правників, що перебувають на кар'єрному етапі навчання магістрів права (експериментальна група) до та після дискусії

До дискусії		Після дискусії	
1. Зв'язок пізнавальної спрямованості правника з особистісними якостями	1 (4) 8(3) 10(5)	1 (3) 2(6) 6(14) 13(9)	1. Широка орієнтувально-пізнавальної діяльності правника
2. Заперечення ролі самоосвіти та професійоналізації для успішної професійної діяльності правника	2(7) 4(10) 7 (8,5) 14(12)	3(12) 5(10) 7(7) 14(11)	2. Заперечення як ролі прагматичної спрямованості, так і орієнтування на постійне вдосконалення спеціальних знань
3. Заперечення ролі гностичної спрямованості цілей та оздоблення пізнання при автономності моральних якостей правника	3(14) 6(13) 12(6)	12(8) 10(1) 9(2) 8(4)	3. Зв'язок особистісного аспекту професійного пізнання з активністю мислення
4. Пріоритет факторів професійного мислення	13(2) 9(1)		
5. Роль прагматичної спрямованості та моральних «послаблень» для особистості фахівця	5 (8,5) 11 (11)	11 (13) 4(5)	4. Заперечення моральних «послаблень» для особистості фахівця

У цій же таблиці представлені угруповання висловлювань, отримані методом кластерного аналізу, а також інтерпретації цих угруповань, що об'єднують конкретні теми. Зміни, що спостерігаються в угрупованнях, дозволяють пояснити перестановки в ієрархіях через процеси, які розгорнулися під час дискусії, оскільки спосіб об'єднання висловлювань до і після дискусії демонструє зміну змістовного бачення учасниками запропонованих тверджень.

Про змістовну обґрунтованість і не випадковість змін, викликаних експериментальним впливом, свідчать загальні особливості кластеризації висловлювань, що спостерігаються після дискусії — можливість більш чіткої інтерпретації підстав для виділення угруповань, їх більша тематична диференційованість.

Індивідуальні протоколи попарних порівнянь суджень, особливості ходу дискусії, прийняті загальні групові рішення, які фіксувалися письмово в кожній групі, дозволяють аналізувати змістовні підстави змін у перевагах кожної групи як результат динаміки усвідомлення їх особистої значущості, порівняння тих самих суджень у їх новому статусі — як вираження власних цінностей. За цими змінами стоять особистісні відкриття щодо власних смислів, сформованих правниками під час дискусії, що реалізуються у формуванні певного образу особистості.

Прийняття припущення про роль дискусії може базуватися на самому факті якісних змін у кластерах. Загальна тенденція змін після дискусії дозволяє вважати їх результатом квазіекспериментального ефекту дискусії. Зміни в кластерах, зафіксовані у групах учасників, підтверджують можливість інтерпретації цих зсувів як зумовлених активізацією процесів усвідомлення особистісних переваг і пояснення суб'єктом критеріїв їх ціннісного прийняття.

Проте інтерпретувати зміни особистісних переваг в експериментальних групах як справді пов'язані з необхідністю захисту правником власного "Я" та

усвідомленням своїх особистісних смислів можна лише в порівнянні з результатами контрольної групи (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Результати кластеризації переваг суджень правників, що перебувають на кар'єрному етапі адаптації(зі стажем до 5 років) (контрольна група) до та після дискусії

До дискусії		Після дискусії	
Тема, що об'єднала групу	Кластери, що об'єднали картки з номерами	Кластери, що об'єднали картки з номерами	Тема, що об'єднала групу
1. Зв'язок професійної спрямованості правника з саморегуляцією мислення	1 (5) 2(8) 9 (1)	1 (6) 9 (2)	1. Професійна спрямованість творчої діяльності правника
2. Заперечення ролі отримання знань в процесі фахового навчання та виключно гностичної спрямованості цілей правничої діяльності	3 (9) 6(12)	3 (10) 6 (11) 13(4) 14 (5)	2. Враховується зв'язок професіоналізації з широкими орієнтирами пізнання при запереченні як виключно гностичної спрямованості цілей правничої творчості, так і прагматичного ставлення до отримання знань в процесі фахового навчання
3. Широки орієнтири у професіоналізації, особистісна включеність та активність мислення як характеристики креативності правника	4 (11) 8 (4) 10(2) 14 (7) 13(3)	8 (3) 10 (1)	3. Особистісна включеність у професійну діяльність
4. Затвердження ролі прагматичної спрямованості цілей діяльності при можливості «послаблень» правнику як у компетентності, так і в моральних питаннях	5(6) 7(13) 11(4) 12(10)	4 (12) 11 (14)	4. «За запереченням» об'єднані фактори широкого контексту регуляції професійної діяльності
		5(8) 7(9)	5. Реалістичність професійної спрямованості
		2(7) 12(13)	6. «Автономність» фахових знань від моральних якостей правника

У контрольній групі порівняння ієрархій переваг до і після дискусії не дозволяє виявити значних відмінностей: зміни в порядку середніх переваг обмежені зоною найбільш прийнятних висловлювань (наприклад, висловлювання про важливість отримання конкретних професійних знань — 5-й ранг — до дискусії займало 7-ме місце).

Це ж стосується і зони найменш прийнятних висловлювань (зокрема, висловлювання про неприпустимість моральних послаблень для тих, хто успішно проявляє себе в професійній діяльності — 12-й ранг, яке до дискусії займало 11-те місце).

Однак порівняння результатів експериментальних і контрольної груп після дискусії дозволяє виділити ряд характерних особливостей.

Сюди відноситься феномен зворотного знаку, коли висловлювання потрапляють у групу найбільш бажаних у спостерігачів (правники, правники, що перебувають на кар'єрній стадії адаптації), хоча в експериментальній групі саме ці висловлювання переважно відкидаються. Це може свідчити про те, що проблема, представлена у судженні, має особливу значимість, але не була повноцінно усвідомлена чи обіграна на рівні самосвідомості без участі в дискусії, через що в групі правників зі стажем до 5 років отримує інше смислове навантаження.

Порівнюючи повторні угруповання суджень у учасників дискусії, які перебувають на різних кар'єрних етапах (етап навчання) та спостерігачів (етап адаптації), можна помітити більшу фрагментованість у спостерігачів. Їхні особистісні вибори відтворюють чіткіші опозиції, задані в експериментальному матеріалі, тобто критерії порівнянь більш зовнішнього характеру, ніж смислові. У спостерігачів (правники, що перебувають на кар'єрному етапі адаптації), здається, переривається процес усвідомлення особистісних цінностей; це усвідомлення не набуває належної оформленості без перевірки різних позицій самовизначення у взаємодії з різними «кандидатами» в цінності.

Без цього не відбувається:

а) таке глибоке усвідомлення особистісних смислів, як у експериментальних групах, і

б) відповідно, усвідомлене прийняття їх як особистісних цінностей.

Учасники дискусії просуваються далі в процесі усвідомлення критеріїв своїх подальших особистісних переваг, і їх нові кластери виявляються більш чіткими та краще інтерпретованими як ціннісно-сміслові об'єднання суджень. Ці результати, безумовно, піднімають питання про потребу детальнішого аналізу ролі дискусій та функцій вербалізації у формуванні самосвідомості, або процесу усвідомлення як обговорюваного шляху розвитку та прояву особистісних цінностей правника.

Припущення про залежність змін у повторному вимірюванні особистісних переваг від експериментального впливу та рівня залученості в дискусію може вважатися доведеним. Психологічним наслідком такого блокування особистісної участі в обговоренні значущих тем є добре відомий ефект, коли позиція, яку приймають дискутантанти (наприклад, в залі судових засідань), може бути оцінена глядачами зовсім по-різному, оскільки вони мають можливість чути аргументи, але не можуть прямо відстоювати свою позицію по обговорюваному питанню.

Менш виражені зміни в ієрархії переваг у групі правників на кар'єрному етапі адаптації, а також особливості реконструйованих підстав кластерів висловлювань у цій групі дійсно свідчать про те, що процеси усвідомлення власних смислів у них протікають менш активно порівняно з учасниками дискусії.

Таким чином, ця частина дослідження виявила можливість непрямого управління динамікою усвідомлення особистісних цінностей правником. Активізація цієї динаміки через дискусію, яка вимагає від правника актуалізації суб'єктивних ціннісних відносин до власних смислів, передбачає розвиток особливої пізнавальної діяльності з їх усвідомлення та перенесення смислів на рівень прийнятих особистісних цінностей.

Вимірювання групових зрізів у динаміці особистісних переваг і управління ними в процесі дискусійної взаємодії можуть розглядатися як можливі підходи до операціоналізації індикаторів прояву смислових структур особистості правника в психологічному дослідженні.

3.1.2. Психологічні особливості толерантності та емпатії правника як важливого чинника професійної свідомості

На нашу думку, толерантність є одним із важливих професійних якостей правника, яке належить до соціальних категорій і проявляється у готовності приймати іншу людину, емпатично розуміти її, а також у відкритому спілкуванні з різними верствами населення.

Позитивне розуміння ролі толерантності в структурі особистості правника досягається через усвідомлення проявів її антипода – інтолерантності або нетерпимості, яка ґрунтується на переконанні, що твоя система цінностей, спосіб життя, група, до якої ти належиш, є вищими за інші. Інтолерантність є досить консервативною і намагається придушити все, що не відповідає встановленим нормам. Наслідки інтолерантності можуть бути дуже різноманітними, від звичайної невічливості та зневажливого ставлення до інших, до навмисного знищення людей: геноциду, війн, тероризму.

За методикою діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко ми визначили рівень комунікативної толерантності викладачів. Методика складається з дев'яти нескладних ситуацій взаємодії з іншими людьми, які необхідно оцінити за 4-бальною шкалою.

Після підрахунку балів здійснюється аналіз за наступною схемою: чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності, аналіз здійснюється також за конкретною ознакою: чим більше балів, тим більш нетерпиме відношення до людей у кожній конкретній ситуації.

Отже, нами були отримані наступні показники рівнів комунікативної толерантності опитуваних знаходились у межах високого, середнього та низького (табл. 3.6.).

Таблиця 3.6

Рівні сформованості комунікативної толерантності правників на різних етапах кар'єри (за методикою В.В. Бойко (%))

Групи правників	Рівні сформованості комунікативної толерантності %		
	Високий	Середній	Низький
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	39,3	43,5	17,2
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	48,2	40,4	11,4
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	59,1	32,2	8,9
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	57,0	33,1	9,8

Примітка: Відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

З таблиці 3.6. ми бачимо, що поступово, з набуттям практичного досвіду роботи у правників на різних етапах кар'єрного розвитку фіксується підвищення толерантності в міжособистісних відносинах, що доводить – перебування в професії, поступове просування в кар'єрі впливає не тільки на вміння впевнено відстоювати свої думки та бачення проблеми, але й приймати різні точки зору, розуміти людей та їхні вчинки, критично оцінювати власні думки, поважно ставитися до думки співрозмовника.

Оскільки професійна діяльність правника передбачає взаємодію з різними верствами населення, з людьми, які можуть підсвідомо викликати неприйняття, огиду або роздратування, ми спробувало розглянути такий неминучий елемент професійної свідомості, як комунікативна інтолерантність.

Оскільки нами були детально зафіксовані особливості динаміки комунікативної толерантності правників на різних етапах кар'єри, для вирішення цього емпіричного завдання ми об'єднали їх у 2 групи - кар'єрний етап навчання та адаптації та кар'єрний етап стабілізації, зростання та професійної зрілості.

На етапі навчання та адаптації середній бал комунікативної інтолерантності, який становить 41,05 при максимальних 135 балах, вказує на середній рівень комунікативної інтолерантності.

Найвищі значення спостерігаються за такими шкалами комунікативної інтолерантності:

- консерватизм у спілкуванні, ,
- спроба перевиховання іншої людини,
- нездатність приховувати своє ставлення,
- непростення партнерів зі спілкування,
- пристосування до клієнта, який є неприємним фізично або психологічно.

Середній бал за показником «Соціокультурна толерантність» становить 34,16 балів з максимально можливих 48, що вказує на середній рівень соціокультурної толерантності правників. Правники схильні приймати партнера зі взаємодії залежно від ситуації. Середні значення компонентів соціокультурної толерантності показують, що найвищі бали мають шкали поваги та емпатії.

Таблиця 3.7.

Особливості комунікативної інтолерантності та соціокультурної толерантності правника на кар'єрному етапі навчання та адаптації

	Середнє	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації	мах	мін
Неприйняття	4,70	2,09	±0,45	11	0
я еталон	4,23	2,63	±0,63	13	0
консерватизм	5,20	2,52	±0,49	13	0

неприховування	4,91	2,36	±0,48	13	0
перевиховання	5,58	2,79	±0,50	14	0
Бажання підігнати під стандарт	4,13	2,45	±0,60	15	0
непрощення	4,90	2,71	±0,56	12	0
дискомфорт	3,40	2,48	±0,73	11	0
пристосування	4,12	2,44	±0,60	14	0
комунікативна інтолерантність	41,05	15,18	±0,37	104	6
повага	10,85	3,11	±0,29	18	2
доброта	8,46	1,46	±0,18	12	4
емпатія	14,86	2,51	±0,18	18	6
соціокультурна толерантність	34,17	4,78	±0,15	46	17

У 73% випадків виявляється статистично значуща кореляція між шкалами комунікативної та соціокультурної толерантності при рівні значимості $p=0,001$. Вищий рівень поваги до партнера пов'язаний з кращою здатністю розуміти або приймати індивідуальність інших людей, умінням приглушувати або згладжувати неприємні емоції, що виникають при взаємодії з некомунікабельними якостями партнерів, а також здатністю прощати їх помилки, незручності або ненавмисні неприємності. Водночас, менше виявляється категоричність чи консервативність у оцінюванні людей та прагнення підлаштовувати партнера під свої потреби.

Чим вищі показники доброти, тим краще здатність розуміти або приймати індивідуальність інших людей, згладжувати або хоча б приховувати неприємні емоції, що виникають при взаємодії з некомунікабельними якостями партнерів, а також прощати помилки, незручності або ненавмисні неприємності. Вищі показники доброти також пов'язані з більшим умінням

адаптуватися до характерів, звичок, установок чи вимог інших і меншим бажанням змінювати або перевиховувати партнера, пристосовуючи його під свої потреби.

Чим вища в правника емпатія, тим краще розуміння або прийняття індивідуальності інших людей, а також більша адаптація до їх характерів, звичок, установок або вимог. Водночас, зростання рівня емпатії зменшує тенденцію до оцінювання поведінки, способу мислення чи характеристик інших людей через призму власних стандартів. Зниження рівня емпатії правника, навпаки, призводить до більшої категоричності або консервативності в оцінках людей.

Усі шкали комунікативної інтолерантності мають негативний зв'язок зі шкалами соціокультурної толерантності. При цьому, кореляції між шкалами комунікативної інтолерантності є більш вираженими, ніж між шкалами соціокультурної толерантності. Це вказує на можливість об'єднання шкал комунікативної та соціокультурної толерантності в більш загальні групи.

Проаналізувавши отримані результати, всі показники толерантності правників на кар'єрній стадії навчання та адаптації ми поділили на три основні групи. Аналізуючи зміст кожного показника, можна визначити позицію правника щодо партнера зі взаємодії.

Показники першого компонента відображають активність правника у спробах адаптувати або змінити партнера відповідно до власних поглядів та переконань.

Цей компонент ми умовно назвали «перевиховання».

Показники другого компонента характеризують те, що правники на кар'єрній стадії навчання та адаптації оцінюють партнерів на основі власних звичок, установок і настроїв, не приймають дискомфорт, у якому опинився партнер, і не вміють адаптуватися до особливостей характеру і звичок інших людей. Вони також не проявляють співчуття або емпатії.

Цей компонент можна умовно назвати «Бажання підігнати під стандарт».

Показники третього компонента вказують на відмову приймати індивідуальність іншого, нездатність прощати помилки та відсутність доброзичливості. Цей компонент можна умовно назвати «неприйняття».

Згрупувавши отримані дані, можна констатувати, що на кар'єрних стадіях навчання та адаптації перший компонент виявляється більш вираженим, ніж другий і третій. Другий і третій компоненти існують паралельно, причому третій компонент найбільш виражений. Отже, для правників на ранніх етапах кар'єрного зростання більше властиво прагнення перевиховати партнера відповідно до своїх вимог, аніж бездіяльність у взаємодії з ним.

Результати дослідження комунікативної інтолерантності та соціокультурної толерантності правника на кар'єрній стадії стабілізації, зростання та професійної зрілості відображені в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8.

Особливості комунікативної інтолерантності та соціокультурної толерантності правника на кар'єрному етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості

	Середнє	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації	мах	мін
Неприйняття	4,36	2,08	±0,46	11	0
я еталон	4,28	2,64	±0,63	13	0
консерватизм	5,22	2,54	±0,48	13	0
неприховування	3,04	2,37	±0,48	13	0
перевиховання	2,46	2,68	±0,51	14	0
Бажання підігнати під стандарт	2,11	2,46	±0,59	15	0
непрощення	3,78	2,74	±0,54	12	0
дискомфорт	1,24	1,36	±0,65	11	0

пристосування	3,25	1,38	$\pm 0,58$	14	0
комунікативна інтолерантність	31,0	11,16	$\pm 0,29$	104	6
повага	9,11	3,0	$\pm 0,26$	18	2
доброта	7,13	0,85	$\pm 0,16$	12	4
емпатія	19,76	3,65	$\pm 0,21$	18	6
соціокультурна толерантність	40,17	5,65	$\pm 0,18$	46	17

Порівнюючи показники комунікативної інтолерантності та соціокультурної толерантності правника ми фіксуємо суттєві зсуви у деяких компонентах цієї особистісної характеристики.

Так, у міру кар'єрного розвитку можна спостерігати несуттєве зменшення неприйняття іншої людини (4,70% на етапі навчання та адаптації та 4,36% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), тенденцію до збереження адекватної самооцінки (я-еталон) на всіх етапах кар'єрного розвитку (4,23% на етапі навчання та адаптації та 4,28% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості) та консерватизму, що ми пов'язуємо з необхідністю дотримання букви закону (5,20% на етапі навчання та адаптації та 5,22% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), відповідно і показник бажання підігнати під стандарт проявляється з такою же тенденцією: в процесі професійного зростання правники навчаються поглиблено, більш детально вивчати норми закону, знайомитися з окремими юридичними казусами (4,13% на етапі навчання та адаптації та 2,11% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Відповідно й суб'єктивне переживання дискомфорту при взаємодії з різними верствами клієнтів, які можуть викликати різні негативні почуття диференціюється залежно від професійного досвіду (3,40% на етапі навчання та адаптації та 1,24% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Це може бути ознакою професійної зрілості та усвідомлення необхідності надання професійних юридичних послуг різним категоріям людей.

Загальний показник комунікативної інтолерантності зберігається у середніх межах (41,05% на етапі навчання та адаптації та 31,0% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Соціокультурна толерантність також відповідає середнім показникам у групах порівняння, але має тенденцію до зростання на пізніх етапах кар'єрного розвитку правника (34,17% на етапі навчання та адаптації та 40,17% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості). Це дозволяє нам вважати соціокультурну толерантність важливим показником професійної свідомості правника.

За методикою діагностики полікомунікативної емпатії В.В. Бойко, ми визначили рівні комунікативної емпатії. Методика включає 36 тверджень, за якими досліджуваний оцінює міру своєї згоди або незгоди, використовуючи вісім варіантів відповідей, які оцінюються за п'ятибальною шкалою. Після підрахунку балів аналіз здійснюється за принципом: чим більше балів, тим вищий рівень емпатійності.

Поступове підвищення рівня загальної емпатійності у вибірці правників свідчить про уміння працювати з клієнтами, чуттєвість до потреб і проблем оточуючих людей, здатність заздалегідь передбачувати реакції своїх клієнтів, схильність прощати, з непідробленим інтересом ставитись до людей. Емпатійні особистості здатні розуміти інших та передбачувати їхнє майбутнє.

Вони емоційно чуйні, товариські, швидко встановлюють контакти і знаходять спільну мову. Їхнє оточення цінує їх за щиросердність (табл.3.9.). Всі ці властивості правників не виникають миттєво, вони формуються поступово, в процесі просування у кар'єрному розвитку.

Таблиця 3.9

Рівні сформованості комунікативної емпатії правників на різних етапах кар'єри (за методикою В.В. Бойко (%))

Групи правників	Рівні сформованості комунікативної толерантності %				
	Дуже високий	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	10,5	19,0	27,4	22,1	21,0
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	15,7	24,0	32,3	16,6	11,4
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	21,6	23,0	32,9	12,7	9,8
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	28,7	22,6	32,7	10,6	5,4

Відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

Емпатійні правники намагаються не допускати конфліктів і знаходити компромісні рішення, добре переносять критику на свою адресу. В оцінці подій більше довіряють своїм почуттям і інтуїції, аніж спонтанним висновкам.

За даними емпіричного дослідження на етапі навчання та адаптації у молодих правників фіксується середній рівень комунікативної інтолерантності.

Найвищі значення спостерігаються за такими шкалами комунікативної інтолерантності:

- консерватизм у спілкуванні, ,
- спроба перевиховання іншої людини,
- нездатність приховувати своє ставлення,
- непростення партнерів зі спілкування,

- пристосування до клієнта, який є неприємним фізично або психологічно.

Всі ці емпатійні здібності формуються поступово, в процесі становлення кар'єри правника. З таблиці 3.9. ми можемо спостерігати динаміку емпатійності.

Так, на кар'єрному етапі навчання ми можемо фіксувати 10,5% дуже високого рівня емпатійності, на кар'єрному етапі адаптації 15,7%, на кар'єрному етапі стабілізації та зростання вона вже складає 21,6%, а етап професійної зрілості передбачає вже 28,7% дуже високої здатності розуміти та передбачувати вчинки інших людей, бути спостережливими та убачливими в процесі професійної взаємодії.

Оскільки ми, услід за В.В. Бойко, розуміємо емпатію широко, не тільки як здатність особистості до співчуття, але й як раціональне розуміння емоцій та вчинків іншої людини, розвиток професійної «чуйки», інтуїції, низький рівень емпатійності є чинником недостатньої сформованості професійної свідомості. Якщо на кар'єрних етапах навчання та адаптації низький рівень емпатії не викликає питань, оскільки вона може бути сформована в процесі професійного розвитку (наприклад, 22,1% низький та 21,0% дуже низький рівні на кар'єрному етапі навчання та 16,6% низький та 11,4% дуже низький на кар'єрному етапі адаптації), то його суттєве зменшення на кар'єрних етапах стабілізації та зростання (12,7% низький та 9,8% дуже низький) та професійної зрілості (10,6% низький та 5,4% дуже низький) свідчать про особливий вплив професійної діяльності на становлення цієї важливої характеристики професійної свідомості правника.

У структурі професійної свідомості правника ми розглядаємо емпатію як поєднання у цілісну систему емоційних, раціональних та інтуїтивних компонентів, наступна частина нашого дослідження була реалізована за допомогою методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В.В. Бойко.

Таблиця 3.10.

Особливості представленості каналів емпатійності правників на різних етапах кар'єри (за методикою В.В. Бойко (%) у балах, $X \pm m$)

Групи правників	Особливості емпатійності та її канал	
	Емпатійність	Канал емпатійності
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	18,5±1,43	Ідентифікаційний (2 співпадіння)
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	21,4±1,58	Ідентифікаційний (3 співпадіння)
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	25,3±2,86	Раціональний (6 співпадінь)
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	28,8±3,32	Інтуїтивний (8 співпадінь)

З таблиці 3.10. ми бачимо, що правники, перебуваючи на різних етапах кар'єрного розвитку, відрізняються між собою і емпатійністю, і представленістю її різних каналів.

А саме: правники, які перебувають на кар'єрному етапі навчання мають найменшу кількість співпадінь(два) і демонструють наближеність до такого каналу емпатії як ідентифікація. Спираючись на мануал методики В.В. Бойко, ми розглядаємо це, як здатність магістрів права розуміти іншу людину шляхом постановки себе на її місце. Можна констатувати, що канал ідентифікація спирається на легкість та рухливість емоцій та здатність майбутніх правників до наслідування. Така логіка відповідає етапу набуття фахових знань, наслідуванню досвіду викладачів у ЗВО та досвідчених правників.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі адаптації також мають канал емпатії ідентифікація. У них зафіксовано три співпадіння. Правники зі стажем до 5 років ще демонструють емоційну рухливість, але об'єктами їх навіюваності вже стають не викладачі, а досвідчені, поважні колеги. Така

логіка відповідає етапу накопичення власного досвіду, перевірці та реалізації теоретичних фахових знань на практиці.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання демонструють розвинений раціональний канал емпатії (шість співпадінь). Маючи професійний стаж 10 років правники вже почувають себе у професії вільно та легко, здатні проявляти фаховий інтерес до людей, націлювати сприймання, увагу та мислення на необхідність заглиблюватися у проблему, розуміти особливості поведінки оточуючих. Це спонтанний інтерес до іншого, що сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості, мають вже такий особливий канал емпатії як інтуїтивний (8 співпадінь). Маючи професійний стаж більше 10 років, досвідчені правники вже спираються не тільки на накопичений багаж досвіду, але й на інтуїцію, професійну «чуйку», яка дозволяє їм вирішувати складні юридичні казуси.

Таким чином, у структурі професійної свідомості правника особливе місце займають толерантність та емпатія як важливі соціально-психологічні категорії та регулятори кар'єрного розвитку.

Оскільки правнича діяльність передбачає захист прав будь-яких верств населення, правник має контактувати з клієнтами, які викликають у нього спектр різних почуттів – від симпатії до огиди. Тому особлива роль толерантності в структурі професійної свідомості правника проявляється в готовності приймати іншу людину, на емоційному або раціональному рівні розуміти її, а також ефективній професійній взаємодії з різними категоріями клієнтів. Антипод толерантності – інтолерантність – має негативні наслідки: від простої неввічливості або неповаги до інших до навмисного викривлення фактів. Порівнюючи показники комунікативної інтолерантності та соціокультурної толерантності правника ми фіксуємо суттєві зсуви у деяких компонентах цієї особистісної характеристики.

Так, у міру кар'єрного просування правників фіксується незначне зменшення неприйняття іншої людини, тенденція до підтримки адекватної

самооцінки на всіх стадіях кар'єрного розвитку та консерватизму, що можна пов'язати з необхідністю дотримання букви закону. Виходячи з цього факту можна інтерпретувати показник «бажання підігнати під стандарт»: в процесі кар'єрного розвитку правники навчаються поглиблено, більш детально вивчати норми закону, знайомитися з окремими юридичними казусами, які регулюють їхню діяльність.

Зниження суб'єктивного переживання дискомфорту при взаємодії з різними верствами клієнтів, які можуть викликати різні негативні почуття, диференціюється залежно від професійного досвіду (3,40% на кар'єрному етапі навчання та адаптації та 1,24% на кар'єрному етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості). Це може бути ознакою професійної зрілості та усвідомлення необхідності надання професійних юридичних послуг різним категоріям людей.

Соціокультурна толерантність також відповідає середнім показникам у групах порівняння, але має тенденцію до зростання на пізніх етапах кар'єрного розвитку правника.

Емпатійні здібності правника також формуються поступово, в процесі становлення кар'єри. Оскільки емпатія є складною властивістю, не тільки здатністю до співчуття, але й як раціональним розумінням емоцій та вчинків іншої людини, розвитком професійної «чуйки», інтуїції, низький рівень емпатійності є чинником недостатньої сформованості професійної свідомості.

Якщо на кар'єрних етапах навчання та адаптації низький рівень емпатії не викликає питань, оскільки вона може бути сформована в процесі професійного розвитку, то його суттєве зменшення на кар'єрних етапах стабілізації та зростання свідчать про особливий вплив професійної діяльності на становлення цієї важливої характеристики професійної свідомості правника.

Залежно від етапу кар'єрного розвитку, в групах правників домінують різні канали емпатії. На кар'єрних етапах навчання та адаптації присутня

ідентифікація, на етапі стабілізації та зростання – раціональний емпатійний канал, а в період професійної зрілості домінує інтуїтивний канал.

3.2. Особливості когнітивно-довільного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри

У першому розділі ми вже відмічали, що професійна свідомість правника значною мірою формується в процесі розвитку здібностей та залежить від наявності специфічних якостей, що сприяють успішному виконанню професійних обов'язків. Професіоналізм правника значною мірою визначається рівнем розвитку якостей, які впливають на ефективність діяльності. До таких якостей ми відносимо структурні складові мотиваційно-ціннісного, соціально-комунікативного компонентів.

Але не менш значущими в процесі становлення професійної свідомості правника на різних етапах кар'єри є вольові та психічні властивості особистості, такі як увага та пам'ять.

Воля є одним із найскладніших елементів у структурі професійної свідомості правника, який важко однозначно визначити. Це потужна форма внутрішнього контролю за поведінкою правника, пов'язана з його свідомістю, мисленням, прийняттям рішень та їх реалізацією. Досягнення будь-якої мети супроводжується подоланням різноманітних труднощів і перешкод, які можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми. Зовнішні перешкоди у діяльності правника включають об'єктивні зовнішні завади та протидію з боку оточення. Внутрішні труднощі охоплюють стійке небажання виконувати необхідні дії, суперечливі спонукання, пасивність, відсутність відповідного настрою, звичку діяти необдуманно, страх, хибне самолюбство, амбіційність тощо.

Вольова сфера правника проявляється в його здатності долати перешкоди та труднощі на професійному шляху, в тому, кому або чому він

делегує відповідальність за свої вчинки, у мірі його готовності на обмеження та жертви заради торжества правосуддя та пріоритету права, а також у вмінні керувати своєю поведінкою та підпорядковувати цьому свою кар'єру.

Слід мати на увазі, що довільна сфера правника залежать від психічного складу його особистості, світогляду, мотиваційно-ціннісної сфери та впливу зовнішнього середовища. Наявність розвиненої довільної сфери в структурі професійної свідомості правника свідчить про його свідомий намір виконувати правозахисну функцію, дотримуватися законодавчої бази, а у випадку зіткнення з протиправними спокусами або впливами – протистояти їм.

Для дослідження довільної сфери правників ми використовували тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, який дозволив визначити екстернальність-інтернальність, як узагальнену довільну спрямованість правника.

Локус контролю є важливою інтегральною характеристикою особистості, яка відображає взаємозв'язок між її самоставленням та ставленням до навколишнього світу. Дослідження свідчать, що поведінка людини значною мірою залежить від рівня суб'єктивного контролю, або локалізації відповідальності - основної особистісної риси, яка визначає, наскільки людина сприймає себе як активного суб'єкта власної діяльності та активності, або, навпаки, наскільки сприймає себе як пасивного об'єкту впливу інших людей та зовнішніх обставин. Встановлено, що існує зв'язок між рівнем суб'єктивного контролю, різними формами поведінки та особливостями особистості людини.

Особи, які мають внутрішню, інтернальну орієнтацію, є більш толерантними, цілеспрямованими, незалежними від думок оточуючих при прийнятті рішень, менш агресивними та більше налаштованими позитивно сприймати інших людей порівняно з тими, хто має виражену зовнішню, екстернальну орієнтацію. Відповідно припускається, що здатність інтерналів до конструктивного підходу у знатті психологічних бар'єрів буде

ефективнішою, ніж у екстерналів. Крім того, саме виділення окремих субшкал: інтернальності/екстернальності у сфері досягнень, інтернальності/екстернальності у сфері невдач, інтернальності/екстернальності у сфері виробничих відносин тощо – дозволяє розглядати цей особистісний феномен як складноорганізований, який характеризує локалізацію відповідальності як диференційовану властивість професійної свідомості правника.

При проведенні діагностики ми виходили з того, що можна виділити підгрупу правників з різних етапів кар'єрного не могли бути явно віднесені до інтерналів або екстерналів, їх умовно позначили як „змішаний тип”. До числа таких респондентів були віднесені ті, хто за кількістю набраних балів потрапив у середнє положення. Результати відсоткового співвідношення у групах правників на різних етапах кар'єрного розвитку за локусом контролю показали (табл. 3.11), що за шкалою загальної інтернальності переважна більшість правників на різних етапах кар'єрного розвитку належать до інтерналів:

- кар'єрний етап навчання - магістри права – інтернальність (32,9%), екстернальність (24,5%);
- кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)– інтернальність (39,1%), екстернальність (28,7%);
- кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)– інтернальність (64,6%), екстернальність (17,3%);
- кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років) – інтернальність (60,2%), екстернальність (18,3%).

Таблиця 3.11

Рівні вираженості інтернальності/екстернальності правників на різних етапах кар'єри (за методикою Дж. Роттера (%))

Групи правників	Рівні вираженості інтернальності/екстернальності %		
	Інтернальність	Екстернальність	Змішаний тип локалізації
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	32,9	24,5	42,6
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	39,1	28,7	32,2
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	64,6	17,3	18,1
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	60,2	18,3	21,5

Перевага інтернальних рис над екстернальними констатується і за субшкалами інтернальності невдач, інтернальності виробничих відношень.

Цей факт означає, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правничу діяльність обирають люди, які не знімають із себе відповідальність за все, що з ними відбувається, не делегують відповідальність оточуючим, випадку або обставинам. І ця тенденція збільшується в процесі кар'єрного розвитку правника.

Крім того, у всіх групах отримані результати вказують на те що, 42,6 % досліджуваних на кар'єрному етапі навчання (магістри права), 32,2 % правників на кар'єрному етапі адаптації (правники зі стажем до 5 років), 18,1% правників на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) і 21,5 % правників на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років)– мають змішаний тип локалізації відповідальності.

Порівняльний аналіз загальних та часткових показників локалізації відповідальності правників на різних етапах кар'єрного розвитку проводився з застосуванням t-критерію Стьюдента.

Порівняльний аналіз підтверджує високий рівень інтернальної локалізації відповідальності у сфері досягнень в групі досліджуваних на кар'єрному етапі навчання (магістри права) порівняно з правниками на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років), і високий рівень локалізації відповідальності у цій сфері у правників на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) порівняно з правниками на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) при $p < 0,001$.

Правники, які перебувають на етапі кар'єрної стабілізації та зростання (зі стажем 10 років), демонструють вищий рівень субшкали інтернальності досягнень у порівнянні з групою юристів на етапі професійної зрілості (зі стажем понад 10 років) ($p < 0,01$, $p < 0,05$).

За субшкалою інтернальності невдач, правники на етапі кар'єрного навчання (магістри права) та ті, що знаходяться на етапі адаптації (зі стажем до 5 років), мають більш розвинений інтернальний локус контролю в порівнянні з правниками на етапі професійної зрілості (зі стажем понад 10 років) ($p < 0,01$ та $p < 0,05$).

Правники на етапі професійної зрілості (зі стажем понад 10 років) демонструють вищий рівень розвитку інтернальності досягнень та невдач ($p < 0,001$, $p < 0,05$) у порівнянні з правниками на етапі кар'єрної стабілізації та зростання (зі стажем 10 років).

Отже, ця частина нашого дослідження доводить, що за показниками локалізації відповідальності правники на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) мають сформовану інтернальність у сфері досягнень. Цей показник розкриває тенденцію до пов'язування результатів ефективної професійної діяльності, порівняно із правниками на кар'єрному етапі навчання (магістри права), з власними знаннями, успіхами або помилками.

Правники, що перебувають на усіх етапах кар'єрного зростання, мають високі нормативні показники за шкалами інтернальності. Встановлено, що всім правникам властивий інтернальна локалізація відповідальності в різних професійних ситуаціях. У такому контексті можна констатувати, що сформованість у них персональної відповідальності є високою і може вважатися важливою характеристикою професійної свідомості.

Когнітивна структура професійної свідомості являє собою складну, багатофункціональну систему, яка включає особистісні та професійні компоненти. Вони відображають специфіку процесу професіоналізації фахівців і виступають як один з критеріїв його успішності.

Професійна свідомість правника на різних етапах кар'єрного шляху розглядається як ключова категорія, яка відображає сутність процесів професійного розвитку фахівця. Це особистісний феномен, який об'єднує в собі ціннісні аспекти професійної діяльності, мотиви, цілі діяльності, обсяг вузькоспеціальних юридичних знань, алгоритми фахових дій, а також сприйняття себе як представника правничої професії.

Успіх та кар'єрне просування правника значною мірою залежить від його здатності ефективно застосовувати пізнавальні процеси, такі як увага та пам'ять. Ці процеси є фундаментальними для професійної діяльності у сфері права, оскільки визначають здатність до обробки великого обсягу інформації, аналізу складних правових питань та прийняття обґрунтованих рішень.

Увага відіграє ключову роль у професії правника. Вона забезпечує можливість концентруватися на важливих аспектах справи, виявляти значущі деталі та уникати відволікань. Вміння керувати увагою дозволяє правнику:

1. **Аналізувати великі обсяги інформації:** Правники часто мають справу з великою кількістю документів та матеріалів. Вміння зосереджуватись на важливих моментах допомагає ефективно обробляти та інтерпретувати інформацію.

2. **Виявляти ключові деталі:** У юридичній практиці важливо виявляти тонкощі та деталі, які можуть вплинути на результат справи.

Уважність допомагає знайти дрібні, але значущі аспекти, що можуть залишитись непоміченими при поверхневому аналізі.

3. Підтримувати концентрацію протягом тривалого часу: Судові засідання, юридичні консультації, переговори та інші професійні заходи можуть тривати годинами. Стійка увага є необхідною для збереження високого рівня продуктивності та ефективності роботи.

Пам'ять є ще одним критично важливим пізнавальним процесом у кар'єрі правника. Вона забезпечує збереження та відтворення необхідної інформації, що є основою для аргументації та прийняття рішень. Пам'ять правника включає кілька аспектів:

1. Збереження правових знань: правники повинні володіти великим обсягом знань про закони, нормативні акти, судову практику та прецеденти. Довготривала пам'ять допомагає зберігати ці знання та використовувати їх у професійній діяльності.

2. Відтворення інформації у потрібний момент: пам'ять дозволяє правникам швидко згадувати необхідну інформацію під час судових засідань, переговорів та консультацій. Це забезпечує швидку реакцію та обґрунтовані аргументи.

3. Аналіз та узагальнення: ефективне використання пам'яті допомагає правникам не лише зберігати, але й узагальнювати інформацію, виявляти закономірності та тенденції, що сприяє глибшому розумінню правових питань.

Пізнавальні процеси уваги та пам'яті є фундаментальними для успішної кар'єри правника. Вони забезпечують здатність до ефективного аналізу, збереження та відтворення інформації, що є необхідними для прийняття обґрунтованих рішень та ефективної правової діяльності. Розвиток та вдосконалення цих пізнавальних процесів сприяє професійному зростанню та успіху у сфері права.

Результати дослідження особливостей уваги на пам'яті на різних етапах кар'єрного розвитку правників представлені в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Рівні вираженості уваги та пам'яті і правників на різних етапах кар'єри

Групи правників	Рівні вираженості пізнавальних психічних процесів			
	Увага		Короткочасна пам'ять	Оперативна пам'ять
	Мч (с)	Мп	М	М
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	132,0	9,21	0,53	1,37
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	146,3	7,1	0,43	0,78
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	143,4	6,7	0,45	0,80
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	173,8	7,6	0,37	0,73

Примітка: М – середнє арифметичне; Мч (с) - середнє значення часу в секундах; Мп – середня кількість помилок, $p < 0,01$.

Емпірична робота з таблицями Шульте констатувала швидкість виконання завдання, кількість допущених помилок та рівень концентрації уваги в групах правників на різних етапах кар'єрного розвитку.

При дослідженні концентрації уваги у правників на кар'єрному етапі навчання (магістри права) виявлено Мч (с) - середнє значення часу в секундах: 132,0с.; Мп – середня кількість помилок: 9,21. За результатами проведення методики ми можемо відмітити високу швидкість виконання завдання, а також високу кількість помилок. Це свідчить про низький рівень концентрації уваги в даній групі.

У групі правників на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) Мч (с) - середнє значення часу в секундах дорівнює 146,3 с., а Мп – середня кількість помилок: 7,1.

У групі правників на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) Мч (с) - середнє значення часу в секундах дорівнює 143,4с., а Мп – середня кількість помилок: 6,7.

Ми можемо констатувати помірну швидкість виконання завдання, а також помірно низьку кількість помилок, зареєстрованих при дослідженні даних груп. Це свідчить про достатній рівень концентрації уваги в даній групі.

У групі правників на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) середнє значення часу дорівнює 173,8 с., а Мп – середня кількість помилок 7,6.

За результатами проведення методики ми можемо відмітити доволі низьку швидкість виконання завдання, а також середню кількість помилок, зареєстрованих при дослідженні цієї групи. Це свідчить про знижений рівень концентрації уваги в даній групі.

Діагностична процедура дослідження пам'яті як важливого компоненту професійної свідомості правника дозволила виділити основні особливості їх короткочасної пам'яті.

Середній показник короткочасної пам'яті у правників на кар'єрному етапі навчання (магістри права) дорівнює 0,53;

у групі правників на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) показник короткочасної пам'яті дорівнює 0,43,

У групі правників на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) показник короткочасної пам'яті дорівнює 0,45.

Тобто, узагальнюючи результати дослідження особливостей короткочасної пам'яті на етапах активного становлення та реалізації професійної свідомості та кар'єри, ми можемо констатувати, що рівень її показників в цей період знаходиться на середньому рівні.

Середній показник короткочасної пам'яті у групі правників на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) дорівнює 0,37.

Узагальнюючи дані цієї частини дослідження, можна припустити, що рівень показників короткочасної пам'яті в цей період кар'єри правника знаходиться на рівні нижче середнього.

Емпіричне дослідження особливостей оперативної пам'яті правника дозволило констатувати наступне.

Середній показник оперативної пам'яті у правників на кар'єрному етапі навчання (магістри права) дорівнює 1,37. Спираючись на отримані дані, ми можемо констатувати, що рівень розвитку оперативної пам'яті на етапі навчання є максимально ефективним, знаходиться на високому рівні.

Середній показник оперативної пам'яті у групі правників на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) дорівнює 0,78,

Середній показник оперативної пам'яті у групі правників на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) складає 0,80, та середній показник оперативної пам'яті у групі правників на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) - 0,71.

Судячи з результатів дослідження ми можемо зазначити, що рівень показників оперативної пам'яті в даних групах знаходиться на середньому рівні.

Таким чином, когнітивно-довільний компонент в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри складається з локалізації відповідальності за власні вчинки, дії та їхні наслідки та особливостей концентрації уваги, показників короткочасної та оперативної пам'яті.

Вже на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) можна констатувати у правників сформовану інтернальність у сфері досягнень. Що дозволяє говорити про розвинену здатність пов'язувати результати своєї професійної діяльності з багажем знань, успіхами або помилками.

На всіх етапах кар'єрного зростання правники демонструють високі показники загальної інтернальності. Цей факт дозволяє констатувати, що їхня персональна відповідальність є високою та може розглядатися як важлива характеристика професійної свідомості.

Рівні розвитку короткочасної та оперативної пам'яті на кар'єрному етапі навчання знаходяться на високому рівні, а пам'ять є максимально ефективною. Але на інших етапах кар'єрного розвитку вони знаходяться на середньому рівні. Щодо концентрації уваги, у магістрів права фіксується висока швидкість виконання завдання та велика кількість помилок, що є маркером низького рівня концентрації уваги в даній групі. На інших етапах кар'єрного розвитку цей стан вирівнюється і концентрація уваги відповідає показникам норми.

3.3. Особливості соціально-комунікативного компонента в структурі професійної свідомості правників на різних етапах кар'єри

Оскільки правнича діяльність завжди пов'язана з людьми та з умінням правника аналізувати свою поведінку через ставлення до нього інших людей, під час аналізу та інтерпретації отриманих даних ми припустили, що необхідно звернути увагу на полярні прояви рефлексивності, оскільки на неефективний рівень професійної свідомості впливає не тільки низький, але й надмірно завищений рівень рефлексивності.

Результати дослідження вираженості рефлексивності правників на різних етапах кар'єрного розвитку наведено у табл. 3.13.

Як бачимо, на кар'єрному етапі навчання (магістри права) констатовано 22,7% низького, 43,9% середнього та 33,84% високого рівня рефлексивності.

Таблиця 3.13.

Рівні вираженості рефлексивності правників на різних етапах кар'єри

Групи правників	Рівні вираженості рефлексивності %		
	Низький	Середній	Високий
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	22,7	43,9	33,84
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	16,4	40,3	45,3
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	3,0	66,8	28,7
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	6,3	72,5	21,2

На кар'єрному етапі адаптації (правники зі стажем до 5 років) констатовано наявність 16,4% низького, 40,3% середнього та 45,3% високого рівнів виразності рефлексивності.

Таку тенденцію щодо представленості рефлексивних процесів на кар'єрних етапах навчання та адаптації можна пояснити адаптаційними труднощами, пов'язаними з поступовим зануренням у професію та професійне співтовариство, звикання до нової соціальної ролі правника та нових соціальних функцій.

Принципово нова картина проявляється на кар'єрних етапах стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років). З таблиці 3.13 ми бачимо, що на етапах сформованої професійної свідомості суттєво зменшуються нестабільні полярні прояви рефлексивності, а високі середні показники її виразності свідчать про її відповідність високому професійному рівню. Так, на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) фіксується 3,0% низького рівня рефлексування, 66,8% середнього та 28,7%

високого. На кар'єрному етапі професійної зрілості констатується 6,3% низького, 72,5% середнього та 21,2% високого рівня рефлексування.

Узагальнюючи відмінності у рівнях рефлексивності у групах правників на різних етапах кар'єрного розвитку, можна констатувати, що на етапі навчання тільки починає закладатися професійна свідомість та її основні елементи, психологічна та когнітивна готовність магістра до майбутньої правничої роботи, тоді як на етапі адаптації, коли молоді правники пропрацювали за фахом 5 років, починає розвиватися індивідуальний когнітивний стиль та здатність вирішувати конкретні юридичні казуси, а також активно накопичуються професійні знання та досвід. Можна стверджувати, що саме на цих перших етапах формування професійної свідомості в структурі особистості правника відбуваються важливі зміни.

Провідним чинником для подолання професійних труднощів, розвитку професійної свідомості, є рівень розвитку рефлексивності правника.

Стиль міжособистісної взаємодії відіграє вирішальну роль у правничій діяльності, адже ефективна комунікація між учасниками правових процесів забезпечує успішне виконання професійних завдань та дотримання етичних норм. Юристи часто взаємодіють з клієнтами, колегами, суддями та іншими професійними групами, що вимагає високого рівня розуміння міжособистісних відносин, гнучкості в комунікативних підходах та здатності адаптувати стиль спілкування залежно від контексту.

Один із ключових аспектів міжособистісної взаємодії в правничій діяльності – це вміння розпізнавати та відповідно реагувати на емоційні стани інших осіб. Це особливо важливо в процесі роботи з клієнтами, де необхідно проявляти емпатію, одночасно зберігаючи професійну дистанцію. Здатність юриста адаптувати свій комунікативний стиль до потреб клієнта сприяє побудові довірливих стосунків, що, у свою чергу, може позитивно вплинути на результати справи.

Ще одним важливим аспектом є вміння ефективно управляти конфліктними ситуаціями, що можуть виникати як у судових процесах, так і в

професійному середовищі загалом. Стиль взаємодії, орієнтований на співробітництво та пошук компромісу, дозволяє знизити рівень напруження та уникнути ескалації конфлікту. Це особливо актуально для правників, які працюють у сферах, що передбачають складні переговори або розв'язання суперечок, наприклад, у корпоративному праві чи медіації.

Важливо зазначити, що стиль міжособистісної взаємодії юриста впливає не тільки на результат конкретної справи, але й на його професійний імідж та репутацію в юридичній спільноті. Професіоналізм, здатність до чіткої та зрозумілої комунікації, дотримання етичних стандартів – це ті характеристики, які формують довіру до юриста з боку клієнтів і колег.

Таким чином, стиль міжособистісної взаємодії є одним із ключових чинників успішної правничої діяльності. Він не лише впливає на якість комунікації та ефективність правничої роботи, але й на формування стійких професійних стосунків та загальний успіх у юридичній кар'єрі.

Методика дослідження міжособистісних стосунків Т. Лірі застосовувалась нами для визначення особливостей взаємостосунків у малих групах.

За цією методикою виявляється домінуючий тип ставлень правника до людей шляхом самооцінювання.

Типи ставлення до оточуючих:

- 1) авторитарний;
- 2) егоїстичний;
- 3) агресивний;
- 4) підозрілий;
- 5) підкірливий;
- 6) залежний;
- 7) доброзичливий;
- 8) альтруїстичний.

Ця інформація є надзвичайно важливою для розуміння особливостей формування професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку

правника, оскільки розкриває перспективи розвитку здатності до самокерування в процесі професійної взаємодії, тенденцію спрямованості на партнера, схильність до співпраці, лабільність у спілкуванні, розвиток компетенцій щодо адаптації до поведінки співрозмовника, готовності до взаємодії та здатності змінювати стиль спілкування залежно від обставин (табл. 3.14).

Таблиця 3.14.

Типи міжособистісних стосунків правників на різних етапах кар'єри (за методикою Г. Лірі)

Етапи кар'єрного розвитку	Тип міжособистісних стосунків у %							
	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підкріпливий	Залежний	Доброзичливий	Альтруїстичний
Кар'єрний етап навчання (магістри права)	14,4	10,5	13,9	9,6	9,8	14,6	16,5	10,7
Кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)	13,6	12,4	10,9	6,5	14,8	11,7	16,8	13,3
Кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)	15,6	10,4	10,0	8,3	11,2	10,0	18,9	15,7
Кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років)	17,3	10,4	8,8	14,1	8,3	4,4	12,8	23,9

З таблиці 3.14 ми бачимо, що у правників на етапах навчання, адаптації (стаж роботи до 5 років), стабілізації та зростання (стаж роботи до 10 років) максимально виражений доброзичливий тип у міжособистісних стосунках – відповідно 16,5%; 16,8%; 18,9%.

Це свідчить про те, що доброзичливість як риса особистості та стиль взаємодії правника переважає над іншими типами міжособистісних стосунків.

Оскільки більшість досліджуваних оцінили свої взаємини на високому рівні як доброзичливі, їм властиві орієнтація на прийняття і соціальне схвалення, люб'язність, емоційна нестабільність та відчуття уваги до своєї персони. Тому доброзичливий тип взаємин є найважливішим у ставленні до інших людей в структурі професійної свідомості правника. Саме ця риса є привабливою для клієнтів, особливо на перших етапах професійного спілкування.

Крім того, ми можемо констатувати, що за альтруїстичним типом міжособистісних стосунків зафіксовано найвищий результат в групі правників на кар'єрному етапі професійної зрілості - 23,9%. Оскільки це не тільки етап сформованої кар'єри, але й зрілої професійної свідомості, правники з цієї групи основний акцент ставлять на надзвичайно високій відповідальності у професійних стосунках. Їм властиво приносити в жертву свої інтереси заради інтересів інших, ділитися власним досвідом з молодими фахівцями.

Отже, оцінка отриманих даних свідчить, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правників перше місце займає доброзичливий тип ставлення до інших. Оскільки більшість правників з нашої вибірки високо оцінила свої стосунки як доброзичливі, для них характерні прагнення до прийняття і соціального схвалення, люб'язність, бажання задовольнити потреби клієнтів, намагання бути правильним у будь-якій ситуації, орієнтація на цілі мікрогрупи, емоційна лабільність та схильність до співпраці. Вони надзвичайно гнучкі та здатні до компромісу при вирішенні проблем та конфліктних ситуаціях.

На другому місці ми можемо розташувати залежний тип ставлення до оточуючих, який вказує на вибірково-позитивне ставлення до інших людей.

Для правників із таким типом взаємовідносин властиві невпевненість у собі, нав'язливі страхи та тривога, що призводить до залежності від думки інших.

Також може проявлятися очікування підтримки і порад, довірливість і підкреслена ввічливість. Тому цей міжособистісний фактор не є надто важливим для самооцінки людини та уявлення про свої стосунки з оточенням,

хоча, безумовно, відіграє значну роль у їх формуванні. Максимально проявляється у правників на стадії навчання (14,6%) та поступово в процесі кар'єрного зростання знижується.

Третє місце в групі правників на стадії навчання займає авторитарний тип стосунків. Він рідко застосовується у взаєминах з іншими, і на нього майбутні правники майже не звертають уваги. Однак у деяких життєвих ситуаціях можуть проявлятися певні риси авторитарності. Зазвичай це проявляється через владність, лідерські якості, домінування, енергійність, прагнення давати настанови та поради, а також цінування власної думки понад усе.

Під час аналізу особливостей ставлення до оточуючих правників на етапі адаптації (зі стажем до 5 років) варто відзначити, що друге місце займає підкріпливий тип взаємодії (14,8%). Це проявляється у прагненні шукати підтримки у більш досвідчених правників, схильності прислухатися до їхньої професійної думки, недостатньої сформованості власної думки та постанови себе на друге місце після більш досвідчених колег. У цьому контексті важливим є усвідомлення молодими правниками власної значущості та корисності для оточення. Для них буде корисним переусвідомлення свого стилю поведінки, що зазвичай поступово відбувається в процесу кар'єрного розвитку та становлення професійної свідомості. На третьому місці у оточуючих правників на початковому етапі кар'єри (зі стажем до 5 років) фіксується авторитарний стиль, який має незначний вплив на взаємодію з іншими людьми (13,6%).

Для правників, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) властиве поєднання доброзичливості (18,9%), альтруїстичності (15,7%) та авторитарності (15,6%). На цьому етапі кар'єрного зростання правники вже набули ознак сформованої професійної свідомості, коли на тлі позитивного ставлення до клієнтів вони демонструють рішучість

та наполегливість у захисті їхніх прав та свобод, усвідомлення торжества правосуддя, необхідності працювати у правових межах та не йти на компроміси з совістю.

У групі правників, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) зберігається попередня тенденція з деякими особливостями, що надають сигнал про ознаки професійної деформації. Так, на тлі домінування альтруїстичного (23,9%) та авторитарного (17,3%) типів ставлення до оточення, з'являються прояви підозрілості, які раніше не були провідними в організації взаємодії з оточенням (14,1%).

Така тенденція свідчить про прагнення допомагати оточуючим у правовому полі, про здатність приносити в жертву свої інтереси, брати на себе відповідальність за свої професійні дії, інколи навіть нав'язувати свою допомогу. Та все ж можна говорити, що на кар'єрному етапі професійної зрілості в процесі зіткнення з оборотним боком життя, порушенням прав та свобод клієнтів, спроб оточуючих надавати неправдиву інформацію, накопичується підозрілість щодо достовірності показань та необхідності ретельної перевірки кожного слова або вчинку оточуючих.

Висновки до третього розділу

1. Мотиваційно-ціннісний компонент в структурі професійної свідомості розкриває ставлення та задоволеність правників їхньою професійною діяльністю, є динамічним утворенням та змінюється на різних етапах кар'єри і може впливати на їх професійну діяльність та результативність. На початкових етапах кар'єрного розвитку це ставлення не є достатньо сформованим. Зі збільшенням досвіду та професійним зростанням це ставлення змінюється й покращується. На всіх етапах кар'єрного зростання (від стадії навчання та адаптації до стадії професійної зрілості) у правників виявлений високий рівень задоволеності обраною професією: магістри права

(67,5%); правники зі стажем роботи до 5 років (62,9%); правники зі стажем роботи 10 років (54,9%); правники зі стажем роботи більше 10 років (63,6%).

Мотивація обрання правничої професії має двокластерну структуру. Психологічним змістом першого кластеру «Внутрішня рефлексивна діяльність» є становлення професійної рефлексії, свідоме занурення у професійний правничий простір, бажання просуватися в цьому напрямку, розвиватися як правник її пасивному реагуванню на зовнішні впливи.

Психологічний зміст другого кластеру, «Спонтанний вибір», складають два конструкти - випадковість та зручне розташування ЗВО, які розкривають особливе значення екстернальних чинників сприйняття цінності професії.

2. У структурі професійної свідомості ціннісний статус особистісних смислів, який вони набувають для самого правника під час їх усвідомлення, значною мірою є результатом пізнавальних і особистісних зусиль у вигляді рішень суб'єкта щодо особистих переваг. Ця активність проявляється в процесах осмислення і зважування різних смислових змістів та їхнього ціннісного порівняння з власним Я. Спрямованість професійної свідомості правника на пізнання та осмислення прийнятності для себе тих чи інших ціннісних утворень, ймовірно, якісно змінює структури особистісно значущого переживання.

Пізнання правником особистісних смислів принципово відрізняється від вербально-логічних процесів, якщо останні розуміти як схеми мислення, досить відчужені від власного Я. Це є пізнання правником значущого в собі і для себе.

Зміни в особистісних цінностях правника можуть відображатися через зміни в особистісних перевагах, якщо є підстави вважати, що він пройшов шлях до усвідомлення і прийняття відповідних для себе суджень. Така активність усвідомлення може проявлятися під час дискусії або професійних дебатів, де відбувається не тільки порівняння різних точок зору як важливих позицій, але й програвання наслідків їх прийняття особистістю, не тільки

переоцінка особистісно значущого, а й своєрідна гра зі змістами, приміряння до них ролі потенційних регуляторів своїх рішень.

3. Виділено особливу роль професійної дискусії в процесі формування професійної свідомості правника. Порівняння отриманих до і після дискусії порядкових ієрархій в групі магістрів права та правників на етапі адаптації показало, що індивідуальні судження, особливості ходу дискусії, прийняті загальні групові рішення, які фіксувалися письмово в кожній групі, дозволяють аналізувати змістовні підстави змін як результат динаміки усвідомлення їх особистої значущості, порівняння тих самих суджень у їх новому статусі — як вираження власних цінностей. За цими змінами стоять особистісні відкриття щодо власних смислів, зроблені правниками під час дискусії, що реалізуються у формуванні певного образу особистості.

Загальна тенденція змін після дискусії дозволяє вважати їх результатом квазіекспериментального ефекту дискусії. Порівняння отриманих до і після дискусії порядкових ієрархій в групі магістрів права показало, що після дискусії до групи найбільш прийнятних для групи висловлювань перемістилося раніше нейтральне (тобто займало одне з середніх місць) висловлювання про важливість співвіднесення власної точки зору з протилежною думкою, отримавши перший ранг. З групи найменш прийнятних у переважну групу потрапило висловлювання про важливість самоосвіти; значним став зсув у неприйнятну групу раніше популярного висловлювання про важливість прагматичних цілей для пізнавальної діяльності.

Отже, виявлено можливість непрямого управління динамікою усвідомлення особистісних цінностей правником на кар'єрному етапі навчання. Активізація цієї динаміки через моделювання професійної дискусії, яка вимагає від правника актуалізації суб'єктивних ціннісних відносин до власних смислів, передбачає розвиток особливої пізнавальної діяльності з їх усвідомлення та перенесення смислів на рівень прийнятих особистісних цінностей.

4. Толерантність та емпатія є одними з важливих елементів професійної свідомості правника, які належить до соціальних категорій і проявляється у готовності приймати іншу людину, емпатично розуміти її, а також реалізується у відкритому спілкуванні з різними верствами населення.

Констатовано, що поступово, з набуттям практичного досвіду роботи у правників на різних етапах кар'єрного розвитку фіксується підвищення толерантності в міжособистісних відносинах, що доводить – перебування в професії, поступове просування в кар'єрі впливає не тільки на вміння впевнено відстоювати свої думки та бачення проблеми, але й приймати різні точки зору, розуміти людей та їхні вчинки, критично оцінювати власні думки, поважно ставитися до думки співрозмовника.

Оскільки професійна діяльність правника передбачає взаємодію з різними верствами населення, з людьми, які можуть підсвідомо викликати неприйняття, огиду або роздратування, емпірично досліджено неминучий елемент професійної свідомості - комунікативну інтолерантність. На етапі навчання та адаптації середній бал комунікативної інтолерантності вказує на її середній рівень представленості на ранніх етапах кар'єрного розвитку.

Найвищі значення спостерігаються за такими шкалами комунікативної інтолерантності: консерватизм у спілкуванні, спроба перевиховання іншої людини, нездатність приховувати своє ставлення, непростення партнерів зі спілкування, пристосування до клієнта, який є неприємним фізично або психологічно.

Загальний показник комунікативної інтолерантності зберігається у середніх межах (41,05% на етапі навчання та адаптації та 31,0% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Констатована статистично значуща кореляція між шкалами комунікативної та соціокультурної толерантності при рівні значимості $p=0,001$. Вищий рівень поваги до партнера пов'язаний з кращою здатністю розуміти або приймати індивідуальність інших людей, умінням приглушувати або згладжувати неприємні емоції, що виникають при взаємодії з

некомунікабельними якостями партнерів, а також здатністю прощати їх помилки, незручності або ненавмисні неприємності. Водночас, менше виявляється категоричність чи консервативність у оцінюванні людей та прагнення підлаштовувати партнера під свої потреби.

Всі показники толерантності правників щодо партнера зі взаємодії на кар'єрній стадії навчання та адаптації об'єднано в три основні компоненти.

Показники першого компонента, «Перевиховання», відображають активність правника у спробах адаптувати або змінити партнера відповідно до власних поглядів та переконань.

Показники другого компонента, «Бажання підігнати суб'єкта під стандарт» характеризують те, що правники на кар'єрній стадії навчання та адаптації оцінюють партнерів на основі власних звичок, установок і настроїв, не приймають дискомфорт, у якому опинився партнер, і не вміють адаптуватися до особливостей характеру і звичок інших людей. Вони також не проявляють співчуття або емпатії.

Показники третього компонента, «Неприйняття», вказують на відмову приймати індивідуальність іншого, нездатність прощати помилки та відсутність доброзичливості.

Констатовано, що на кар'єрних стадіях навчання та адаптації перший компонент виявляється більш вираженим, аніж другий і третій. Другий і третій компоненти існують паралельно, причому третій компонент найбільш виражений. Отже, для правників на ранніх етапах кар'єрного зростання більше властиве прагнення перевиховати партнера відповідно до своїх вимог, ніж бездіяльність у взаємодії з ним.

У міру кар'єрного розвитку фіксується незначне зменшення неприйняття іншої людини (4,70% на етапі навчання та адаптації та 4,36% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), тенденцію до збереження адекватної самооцінки (я-еталон) на всіх етапах кар'єрного розвитку (4,23% на етапі навчання та адаптації та 4,28% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості) та консерватизму, що пов'язано з необхідністю

дотримання букви закону (5,20% на етапі навчання та адаптації та 5,22% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), відповідно і показник бажання підігнати під стандарт проявляється з такою же тенденцією: в процесі професійного зростання правники навчаються поглиблено, більш детально вивчати норми закону, знайомитися з окремими юридичними казусами (4,13% на етапі навчання та адаптації та 2,11% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Відповідно й суб'єктивне переживання дискомфорту при взаємодії з різними верствами клієнтів, які можуть викликати різні негативні почуття диференціюється залежно від професійного досвіду (3,40% на етапі навчання та адаптації та 1,24% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості). Це може бути ознакою професійної зрілості та усвідомлення необхідності надання професійних юридичних послуг різним категоріям людей.

Соціокультурна має тенденцію до зростання на пізніх етапах кар'єрного розвитку правника (34,17% на етапі навчання та адаптації та 40,17% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості). Це дозволяє вважати її важливим показником професійної свідомості правника.

Поступове підвищення рівня загальної емпатійності у вибірці правників свідчить про уміння працювати з клієнтами, чуттєвість до потреб і проблем оточуючих людей, здатність заздалегідь передбачувати реакції своїх клієнтів, схильність прощати, з непідробленим інтересом ставитись до людей. Всі ці властивості правників не виникають миттєво, вони формуються поступово, в процесі просування у кар'єрному розвитку. Так, на кар'єрному етапі навчання фіксується 10,5% дуже високого рівня емпатійності, на кар'єрному етапі адаптації 15,7%, на кар'єрному етапі стабілізації та зростання вона вже складає 21,6%, а етап професійної зрілості передбачає вже 28,7% дуже високої здатності розуміти та передбачувати вчинки інших людей, бути спостережливими та убачливими в процесі професійної взаємодії.

Оскільки в контексті даного дослідження емпатія правника розглядається широко, як поєднання у цілісну систему емоційних,

раціональних та інтуїтивних компонентів, низький рівень емпатійності є чинником недостатньої сформованості професійної свідомості.

Правники, перебуваючи на різних етапах кар'єрного розвитку, відрізняються між собою і емпатійністю, і представленістю її різних каналів. А саме: правники, які перебувають на кар'єрному етапі навчання, демонструють наближеність до такого каналу емпатії як ідентифікація (здатність магістрів права розуміти іншу людину шляхом постановки себе на її місце). Констатовано, що канал ідентифікація спирається на легкість та рухливість емоцій та здатність майбутніх правників до наслідування. Така логіка відповідає етапу набуття фахових знань, наслідуванню досвіду викладачів у ЗВО та досвідчених правників під час проходження практики.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі адаптації також мають канал емпатії ідентифікація. Правники зі стажем до 5 років ще демонструють емоційну рухливість, але об'єктами їх навіюваності вже стають не викладачі, а досвідчені, поважні колеги. Така логіка відповідає етапу накопичення власного досвіду, перевірці та реалізації теоретичних фахових знань на практиці.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання демонструють розвинений раціональний канал емпатії. Маючи професійний стаж 10 років правники вже почувають себе у професії вільно та легко, здатні проявляти фаховий інтерес до людей, націлювати сприймання, увагу та мислення на необхідність заглиблюватися у проблему, розуміти особливості поведінки оточуючих. Це спонтанний інтерес до іншого, що сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера.

Правники, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості, мають вже такий особливий канал емпатії як інтуїтивний. Маючи професійний стаж більше 10 років, досвідчені правники вже спираються не тільки на накопичений багаж досвіду, але й на інтуїцію, професійну «чуйку», яка дозволяє їм вирішувати складні юридичні казуси.

5. У структурі когнітивно-довільного компоненту професійної свідомості правника виділено особливу роль вольових (локалізація відповідальності) та психічних властивостей особистості (увага та пам'ять – короткочасна та оперативна).

На різних етапах кар'єрного розвитку належать до інтерналів: кар'єрний етап навчання - магістри права – інтернальність (32,9%), екстернальність (24,5%); кар'єрний етап адаптації (правники зі стажем до 5 років)– інтернальність (39,1%), екстернальність (28,7%); кар'єрний етап стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років)– інтернальність (64,6%), екстернальність (17,3%); кар'єрний етап професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років) – інтернальність (60,2%), екстернальність (18,3%).

Перевага інтернальних рис над екстернальними констатується і за субшкалами інтернальності невдач, інтернальності виробничих відношень.

Цей факт означає, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правничу діяльність обирають люди, які не знімають із себе відповідальність за все, що з ними відбувається, не делегують відповідальність оточуючим, випадку або обставинам. І ця тенденція збільшується в процесі кар'єрного розвитку правника. Вже на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) можна констатувати у правників сформовану інтернальності у сфері досягнень. Що дозволяє говорити про розвинену здатність пов'язувати результати своєї професійної діяльності з багажем знань, успіхами або помилками.

На всіх етапах кар'єрного зростання правники демонструють високі показники загальної інтернальності. Цей факт дозволяє констатувати, що їхня персональна відповідальність є високою та може розглядатися як важлива характеристика професійної свідомості.

Рівні розвитку короткочасної та оперативної пам'яті на кар'єрному етапі навчання знаходяться на високому рівні, а пам'ять є максимально ефективною. Але на інших етапах кар'єрного розвитку вони знаходяться на середньому рівні. Щодо концентрації уваги, у магістрів права фіксується висока швидкість виконання завдання та велика кількість помилок, що є маркером низького

рівня концентрації уваги в даній групі. На інших етапах кар'єрного розвитку цей стан вирівнюється і концентрація уваги відповідає показникам норми.

6. Оскільки правнича діяльність завжди пов'язана з людьми та з умінням правника аналізувати свою поведінку через ставлення до нього інших людей, соціально-комунікативний компонент професійної свідомості правника містить в собі елементи рефлексивності та стилю міжособистісної взаємодії. На неефективний рівень професійної свідомості правника впливає не тільки низький, але й надмірно завищений рівень рефлексивності.

На кар'єрному етапі навчання (магістри права) констатовано 22,7% низького, 43,9% середнього та 33,84% високого рівня рефлексивності.

На кар'єрному етапі адаптації (правники зі стажем до 5 років) констатовано наявність 16,4% низького, 40,3% середнього та 45,3% високого рівнів виразності рефлексивності.

Таку тенденцію щодо представленості рефлексивних процесів на кар'єрних етапах навчання та адаптації можна пояснити адаптаційними труднощами, пов'язаними з поступовим зануренням у професію та професійне співтовариство, звикання до нової соціальної ролі правника та нових соціальних функцій.

Принципово інша картина проявляється на кар'єрних етапах стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років). На етапах сформованої професійної свідомості суттєво зменшуються нестабільні полярні прояви рефлексивності, а високі середні показники її виразності свідчать про її відповідність високому професійному рівню. Так, на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) фіксується 3,0% низького рівня рефлексування, 66,8% середнього та 28,7% високого. На кар'єрному етапі професійної зрілості констатується 6,3% низького, 72,5% середнього та 21,2% високого рівня рефлексування

Узагальнюючи відмінності у рівнях рефлексивності у групах правників на різних етапах кар'єрного розвитку, можна констатувати, що на етапі

навчання тільки починає закладатися професійна свідомість та її основні елементи, психологічна та когнітивна готовність магістра до майбутньої правничої роботи, тоді як на етапі адаптації, коли молоді правники пропрацювали за фахом 5 років, починає розвиватися індивідуальний когнітивний стиль та здатність вирішувати конкретні юридичні казуси, а також активно накопичуються професійні знання та досвід. Можна стверджувати, що саме на цих перших етапах формування професійної свідомості в структурі особистості правника відбуваються важливі зміни.

Провідним чинником для подолання професійних труднощів, розвитку професійної свідомості, є рівень розвитку рефлексивності правника.

Стиль міжособистісної взаємодії відіграє вирішальну роль у правничій діяльності, адже ефективна комунікація між учасниками правових процесів забезпечує успішне виконання професійних завдань та дотримання етичних норм. Юристи часто взаємодіють з клієнтами, колегами, суддями та іншими професійними групами, що вимагає високого рівня розуміння міжособистісних відносин, гнучкості в комунікативних підходах та здатності адаптувати стиль спілкування залежно від контексту.

Отже, оцінка отриманих даних свідчить, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правників перше місце займає доброзичливий тип ставлення до інших. Оскільки більшість правників з нашої вибірки високо оцінила свої стосунки як доброзичливі, для них характерні прагнення до прийняття і соціального схвалення, люб'язність, бажання задовольнити потреби клієнтів, намагання бути правильним у будь-якій ситуації, орієнтація на цілі мікрогрупи, емоційна лабільність та схильність до співпраці. Вони надзвичайно гнучкі та здатні до компромісу при вирішенні проблем та конфліктних ситуаціях.

На другому місці розташовано залежний тип ставлення до оточуючих, який вказує на вибірково-позитивне ставлення до інших людей. Для правників із таким типом взаємовідносин властиві невпевненість у собі, нав'язливі страхи та тривога, що призводить до залежності від думки інших.

Також може проявлятися очікування підтримки і порад, довірливість і підкреслена ввічливість. Тому цей міжособистісний фактор не є надто важливим для самооцінки людини та уявлення про свої стосунки з оточенням, хоча, безумовно, відіграє значну роль у їх формуванні. Максимально проявляється у правників на стадії навчання (14,6%) та поступово в процесі кар'єрного зростання знижується.

Третє місце в групі правників на стадії навчання займає авторитарний тип стосунків. Він рідко застосовується у взаєминах з іншими, і на нього майбутні правники майже не звертають уваги. Однак у деяких життєвих ситуаціях можуть проявлятися певні риси авторитарності. Зазвичай це проявляється через владність, лідерські якості, домінування, енергійність, прагнення давати настанови та поради, а також цінування власної думки понад усе.

Під час аналізу особливостей ставлення до оточуючих правників на етапі адаптації (зі стажем до 5 років) варто відзначити, що друге місце займає підкріпливий тип взаємодії (14,8%). Це проявляється у прагненні шукати підтримки у більш досвідчених правників, схильності прислухатися до їхньої професійної думки, недостатньої сформованості власної думки та постанови себе на друге місце після більш досвідчених колег. У цьому контексті важливим є усвідомлення молодими правниками власної значущості та корисності для оточення. На третьому місці у оточуючих правників на початковому етапі кар'єри (зі стажем до 5 років) фіксується авторитарний стиль, який має незначний вплив на взаємодію з іншими людьми (13,6%).

Для правників, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) властиве поєднання доброзичливості (18,9%), альтруїстичності (15,7%) та авторитарності (15,6%). На цьому етапі кар'єрного зростання правники вже набули ознак сформованої професійної свідомості, коли на тлі позитивного ставлення до клієнтів вони демонструють рішучість та наполегливість у захисті їхніх прав та свобод, усвідомлення торжества

правосуддя, необхідності працювати у правових межах та не йти на компроміси з совістю.

У групі правників, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) зберігається попередня тенденція з деякими особливостями, що надають сигнал про ознаки професійної деформації. Так, на тлі домінування альтруїстичного (23,9%) та авторитарного (17,3%) типів ставлення до оточення, з'являються прояви підозрливості, які раніше не були провідними в організації взаємодії з оточенням (14,1%).

Така тенденція свідчить про прагнення допомагати оточуючим у правовому полі, про здатність приносити в жертву свої інтереси, брати на себе відповідальність за свої професійні дії, інколи навіть нав'язувати свою допомогу. Та все ж можна говорити, що на кар'єрному етапі професійної зрілості в процесі зіткнення з оборотним боком життя, порушенням прав та свобод клієнтів, спроб оточуючих надавати неправдиву інформацію, накопичується підозрливість щодо достовірності показань та необхідності ретельної перевірки кожного слова або вчинку оточуючих.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної свідомості, діяльності та особистості правника.

Узагальнено, що професійна свідомість правника відображає правову дійсність через юридичні знання, оцінку права та практику його застосування, правові установки і ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях. Професійний правник володіє спеціальними правовими знаннями, переконаний у їхній винятковій корисності та вміє застосовувати їх у своїй практичній діяльності. Професійна свідомість правника як особлива форма суспільної свідомості має суб'єктивно-психологічне походження. Її основою є теоретичні знання, уявлення суб'єктів про право, юридичні практики та історію розвитку правової системи. Важливим елементом професійної правової свідомості є суб'єктивні оцінки, які правник надає чинним правовим нормам і існуючій юридичній практиці.

Рівень правової свідомості визначається як структурний елемент, що відображає ступінь її розвитку та значущості. Професійну свідомість сучасного правника варто розглядати з урахуванням впливу різних об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників, що формуються з базових правових понять.

З точки зору психології, особистість правника можна визначити як унікальний набір психічних рис, які впливають на його сприйняття, мислення, почуття та поведінку під час виконання професійних обов'язків. Цілісність особистості правника визначається взаємозв'язком її складових частин, таких як когнітивні, емоційні, мотиваційні та інші аспекти. Кожна з цих частин впливає на інші, утворюючи цілісну динамічну систему, яка постійно змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Зміни в особистості правника можуть бути спричинені різноманітними факторами, такими як досвід професійної діяльності, взаємодія з колегами та клієнтами, соціальне середовище тощо.

Показано, що у професійній діяльності правника виділяються наступні аспекти: інтеграцію психофізіологічних процесів, що об'єднує фізичні та соціальні аспекти; систему стабільних професійних рис і характеристик, які проявляються у внутрішньому діалозі юриста з самим собою; набір індивідуально-професійних стратегій для обробки зовнішніх вражень і внутрішніх переживань; характерні особливості поведінки в професійному середовищі; систему планів, взаємозв'язків, орієнтацій та смислових утворень, що впливають на професійну свідомість юриста.

2. Виділено та обґрунтовано основні типи та етапи кар'єрного розвитку правника.

Формування наукових уявлень про етапи кар'єрного розвитку правника створювалося з опорою на структурний, елементно-аналітичний, системно-синтетичний, процесуальний, статичний та динамічний підходи.

Виділяються такі основні типи кар'єрного розвитку правника: вертикальний (поступово займає вищі позиції у структурній ієрархії), кваліфікаційний (професійно зростає і продовжує просуватися вперед за розрядами тарифної сітки), статусний (збільшує свій статус через отримання премій, нагород, почесних звань за внесок у розвиток права та правової свідомості населення), монетарний (зі зростанням трудового стажу фахівець отримує підвищення рівня грошової винагороди, а також соціальні пільги та інші бонуси).

З урахуванням специфіки типів кар'єрного розвитку правника були виділені наступні кар'єрні етапи: навчання (магістри права), адаптації (правники зі стажем до 5 років), стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років).

Професійна свідомість правника як цілісна система, яка супроводжує його на всіх етапах кар'єрного зростання, обумовлюється взаємодією її когнітивних, емоційних, ціннісних та соціально-психологічних складників.

Виходячи з цього, у структурі професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку можна виокремити такі компоненти:

мотиваційно-ціннісний (задоволеність професією, мотиваційно-ціннісне ставлення до правничої діяльності, психологічні особливості особистісних цінностей та переваг у професії, толерантність та емпатія); когнітивно-довільний (особливості пам'яті, уваги, локалізація відповідальності); соціально-комунікативний (індивідуальна рефлексія, міжособистісні стосунки у професійній спільноті).

3. Виділено та емпірично досліджено мотиваційно-ціннісний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку, який розкриває ставлення та задоволеність правників їхньою професійною діяльністю, є динамічним утворенням та змінюється на різних етапах кар'єри і може впливати на їх професійну діяльність та результативність.

На початкових етапах кар'єрного розвитку мотиваційно-ціннісний компонент не є достатньо сформованим. Зі збільшенням досвіду та професійним зростанням він змінюється й покращується.

Виділено двокластерну структуру мотивації обрання правничої професії. Перший кластер, «Внутрішня рефлексивна діяльність», розкриває особливості становлення професійної рефлексії, свідоме занурення у професійний правничий простір, бажання просуватися в цьому напрямку, розвиватися як правник її пасивному реагуванню на зовнішні впливи. Другий кластер, «Спонтанний вибір», має два суб'єктивних конструкти - випадковість та зручне розташування ЗВО, які розкривають особливе значення екстернальних чинників сприйняття цінності професії.

У структурі професійної свідомості ціннісний статус особистісних смислів, який вони набувають для самого правника під час їх усвідомлення, значною мірою є результатом пізнавальних і особистісних зусиль у вигляді рішень суб'єкта щодо особистих переваг. Спрямованість професійної свідомості правника на пізнання та осмислення прийнятності для себе тих чи інших ціннісних утворень якісно змінює структури особистісно значущого переживання. Це є пізнання правником значущого в собі і для себе.

В процесі формування мотиваційно-ціннісного компоненту виділено особливу роль професійної дискусії. Тенденція позитивних змін після дискусії дозволяє вважати їх результатом квазіекспериментального ефекту та розглядати як інструмент непрямого управління динамікою усвідомлення особистісних цінностей правником на кар'єрному етапі навчання.

В структурі мотиваційно-ціннісного компонента професійної свідомості правника толерантність та емпатія є одними з важливих елементів професійної свідомості правника, які належить до соціальних категорій і проявляються у готовності приймати іншу людину, емпатично розуміти її, а також реалізується у відкритому спілкуванні з різними верствами населення.

Констатовано, що поступово, з набуттям практичного досвіду роботи у правників на різних етапах кар'єрного розвитку фіксується підвищення толерантності в міжособистісних відносинах, що доводить – перебування в професії, поступове просування в кар'єрі впливає не тільки на вміння впевнено відстоювати свої думки та бачення проблеми, але й приймати різні точки зору, розуміти людей та їхні вчинки, критично оцінювати власні думки, поважно ставитися до думки співрозмовника. Оскільки професійна діяльність правника передбачає взаємодію з різними верствами населення, з людьми, які можуть підсвідомо викликати неприйняття, огиду або роздратування, емпірично досліджено неминучий елемент професійної свідомості - комунікативну інтолерантність. Загальний показник комунікативної інтолерантності зберігається у середніх межах на всіх етапах кар'єрного розвитку правника.

На кар'єрній стадії навчання та адаптації всі показники толерантності правників щодо партнера зі взаємодії об'єднано в три основні компоненти: «Перевиховання» (відображає активність правника у спробах адаптувати або змінити партнера відповідно до власних поглядів та переконань), «Бажання підігнати суб'єкта під стандарт» (характеризує те, що правники на кар'єрній стадії навчання та адаптації оцінюють партнерів на основі власних звичок, установок і настроїв, не приймають дискомфорт, у якому опинився партнер, і не вміють адаптуватися до особливостей характеру

і звичок інших людей. Вони також не проявляють співчуття або емпатії) та «Неприйняття» (вказують на відмову приймати індивідуальність іншого, нездатність прощати помилки та відсутність доброзичливості).

Для правників на ранніх етапах кар'єрного зростання більше властиве прагнення перевиховати партнера відповідно до своїх вимог, ніж бездіяльність у взаємодії з ним. У міру кар'єрного розвитку фіксується незначне зменшення неприйняття іншої людини (4,70% на етапі навчання та адаптації та 4,36% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), тенденцію до збереження адекватної самооцінки (я-еталон) на всіх етапах кар'єрного розвитку (4,23% на етапі навчання та адаптації та 4,28% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості) та консерватизму, що пов'язано з необхідністю дотримання букви закону (5,20% на етапі навчання та адаптації та 5,22% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості), відповідно і показник бажання підігнати під стандарт проявляється з такою же тенденцією: в процесі професійного зростання правники навчаються поглиблено, більш детально вивчати норми закону, знайомитися з окремими юридичними казусами (4,13% на етапі навчання та адаптації та 2,11% на етапі стабілізації, зростання та професійної зрілості).

Відповідно й суб'єктивне переживання дискомфорту при взаємодії з різними верствами клієнтів, які можуть викликати різні негативні почуття диференціюється залежно від професійного досвіду, що можна розглядати ознакою професійної зрілості та усвідомлення необхідності надання професійних юридичних послуг різним категоріям людей.

Поступове підвищення рівня загальної емпатійності у вибірці правників свідчить про уміння працювати з клієнтами, чуттєвість до потреб і проблем оточуючих людей, здатність заздалегідь передбачувати реакції своїх клієнтів, схильність прощати, з непідробленим інтересом ставитись до людей. Всі ці властивості правників не виникають миттєво, вони формуються поступово, в процесі просування у кар'єрному розвитку. Так, на кар'єрному етапі навчання фіксується 10,5% дуже високого рівня емпатійності, на кар'єрному етапі

адаптації 15,7%, на кар'єрному етапі стабілізації та зростання вона вже складає 21,6%, а етап професійної зрілості передбачає вже 28,7% дуже високої здатності розуміти та передбачувати вчинки інших людей, бути спостережливими та убачливими в процесі професійної взаємодії.

Правники, перебуваючи на різних етапах кар'єрного розвитку, відрізняються між собою і представленістю різних каналів емпатії.

На кар'єрному етапі навчання правники демонструють наближеність до каналу ідентифікація (здатність магістрів права розуміти іншу людину шляхом постановки себе на її місце), що відповідає етапу набуття фахових знань, наслідуванню досвіду викладачів у ЗВО та досвідчених правників під час проходження практики.

На кар'єрному етапі адаптації правники також мають канал емпатії ідентифікація, вони ще демонструють емоційну рухливість, але об'єктами їх навіюваності вже стають не викладачі, а досвідчені, поважні колеги. Така логіка відповідає етапу накопичення власного досвіду, перевірки та реалізації теоретичних фахових знань на практиці.

На кар'єрному етапі стабілізації та зростання правники демонструють розвинений раціональний канал емпатії, вони вже почувають себе у професії вільно та легко, здатні проявляти фаховий інтерес до людей, націлювати сприймання, увагу та мислення на необхідність заглиблюватися у проблему, розуміти особливості поведінки оточуючих.

На кар'єрному етапі професійної зрілості правники мають такий особливий канал емпатії як інтуїтивний, вони вже спираються не тільки на накопичений багаж досвіду, але й на інтуїцію, професійну «чуйку», яка дозволяє їм вирішувати складні юридичні казуси.

4. Виділено та емпірично досліджено когнітивно-довільний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку. У структурі когнітивно-довільного компоненту професійної свідомості правника виділено особливу роль вольових (локалізація

відповідальності) та психічних властивостей особистості (увага та пам'ять – короткочасна та оперативна).

На всіх етапах кар'єрного зростання правники демонструють високі показники загальної інтернальності. Цей факт дозволяє констатувати, що їхня персональна відповідальність є високою та може розглядатися як важлива характеристика професійної свідомості. Перевага інтернальних рис над екстернальними констатується і за субшкалами інтернальності невдач, інтернальності виробничих відношень. Тобто, можна стверджувати, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правничу діяльність обирають люди, які не знімають із себе відповідальність за все, що з ними відбувається, не делегують відповідальність оточуючим, випадку або обставинам. І ця тенденція збільшується в процесі кар'єрного розвитку правника. Вже на кар'єрному етапі адаптації (зі стажем до 5 років) можна констатувати у правників сформовану інтернальність у сфері досягнень.

Рівні розвитку короткочасної та оперативної пам'яті на кар'єрному етапі навчання знаходяться на високому рівні, а пам'ять є максимально ефективною. Але на інших етапах кар'єрного розвитку вони знаходяться на середньому рівні. Щодо концентрації уваги, у магістрів права фіксується висока швидкість виконання завдання та велика кількість помилок, що є маркером низького рівня концентрації уваги в даній групі. На інших етапах кар'єрного розвитку цей стан вирівнюється і концентрація уваги відповідає показникам норми.

5. Виділено та емпірично досліджено соціально-комунікативний компонент в структурі професійної свідомості правника на різних етапах його кар'єрного розвитку.

На кар'єрному етапі навчання (магістри права) та адаптації (правники зі стажем до 5 років) констатовано виразність середнього та високого рівнів рефлексивності. Ця тенденція щодо представленості високої вираженості рефлексивних процесів на кар'єрних етапах навчання та адаптації пояснюється адаптаційними труднощами, пов'язаними з поступовим

зануренням у професію та професійне співтовариство, звикання до нової соціальної ролі правника та нових соціальних функцій.

Інша ситуація спостерігається на кар'єрних етапах стабілізації та зростання (правники зі стажем 10 років) та професійної зрілості (правники зі стажем більше 10 років). На етапах сформованої професійної свідомості суттєво зменшуються нестабільні полярні прояви рефлексивності, а середні показники її виразності свідчать про її відповідність високому професійному рівню.

Констатовано, що на етапі навчання тільки починає закладатися професійна свідомість та її основні елементи, психологічна та когнітивна готовність магістра до майбутньої правничої роботи, тоді як на етапі адаптації, коли молоді правники пропрацювали за фахом 5 років, починає розвиватися індивідуальний когнітивний стиль та здатність вирішувати конкретні юридичні казуси, а також активно накопичуються професійні знання та досвід. Можна стверджувати, що саме на цих перших етапах формування професійної свідомості в структурі особистості правника відбуваються важливі зміни.

Стиль міжособистісної взаємодії відіграє вирішальну роль у правничій діяльності, адже ефективна комунікація між учасниками правових процесів забезпечує успішне виконання професійних завдань та дотримання етичних норм. Виявлено, що на всіх етапах кар'єрного розвитку правників перше місце займає доброзичливий тип ставлення до інших. Їм властиві прагнення до прийняття і соціального схвалення, люб'язність, бажання задовольнити потреби клієнтів, намагання бути правильним у будь-якій ситуації, орієнтація на цілі мікрогрупи, емоційна лабільність та схильність до співпраці. Вони надзвичайно гнучкі та здатні до компромісу при вирішенні проблем та конфліктних ситуаціях.

На другому місці розташовано залежний тип ставлення до оточуючих, який вказує на вибірково-позитивне ставлення до інших людей. Для правників із таким типом взаємовідносин властиві невпевненість у собі, нав'язливі страхи та тривога, що призводить до залежності від думки інших.

Третє місце в групі правників на стадії навчання займає авторитарний тип стосунків. Зазвичай це проявляється через владність, лідерські якості, домінування, енергійність, прагнення давати настанови та поради, а також цінування власної думки понад усе.

На етапі адаптації (зі стажем до 5 років) фіксується підкріпливий тип взаємодії, який проявляється у прагненні шукати підтримки у більш досвідчених правників, схильності прислухатися до їхньої професійної думки, недостатньої сформованості власної думки та постанови себе на друге місце після більш досвідчених колег. У цьому контексті важливим є усвідомлення молодими правниками власної значущості та корисності для оточення. На третьому місці у правників зі стажем до 5 років фіксується авторитарний стиль, який має незначний вплив на взаємодію з іншими людьми.

Для правників, які перебувають на кар'єрному етапі стабілізації та зростання (зі стажем 10 років) властиве поєднання доброзичливості, альтруїстичності та авторитарності. На цьому етапі кар'єрного зростання правники вже набули ознак сформованої професійної свідомості, коли на тлі позитивного ставлення до клієнтів вони демонструють рішучість та наполегливість у захисті їхніх прав та свобод, усвідомлення торжества правосуддя, необхідності працювати у правових межах та не йти на компроміси з совістю.

У групі правників, які перебувають на кар'єрному етапі професійної зрілості (зі стажем більше 10 років) зберігається попередня тенденція з деякими особливостями, що надають сигнал про ознаки професійної деформації. Так, на тлі домінування альтруїстичного та авторитарного типів ставлення до оточення, з'являються прояви підозрілості, які раніше не були значущими в організації взаємодії з оточенням. Можна констатувати, що на кар'єрному етапі професійної зрілості в процесі зіткнення з оборотним боком життя, порушенням прав та свобод клієнтів, спроб оточуючих надавати неправдиву інформацію, накопичується підозрілість щодо достовірності

показань та необхідності ретельної перевірки кожного слова або вчинку оточуючих.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в необхідності концептуалізації професійної свідомості правника на різних етапах кар'єрного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєва В. Г. Ціннісні орієнтації як чинник життєдіяльності та розвитку особистості. К. Наукова думка, 2004. 70 с.
2. Аронов Ян. Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Випуск 47. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. С. 3-14.
3. Аронов Ян, Француз А. Й. Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2016. Вип.22. С.18-22.
4. Артеменко Н. Планування кар'єри державного службовця. *Вісник державної служби України*, 2008. 3. С. 76–79.
5. Баліцька М.О. Комунікативна компетентність адвоката як предмет дослідження в юридичній психології. *Правова система: теорія та практика*. 2017. №3. С.54-57.
6. Бахновська І.П., Лалуєва А.О. Правосвідомість юриста: шляхи формування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. №1. С. 21-23.
7. Белан С. В., Луценко Т. О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризово психології*. 2009. Вип. 6. С. 11–20
8. Бєдь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. К. : МАУП, 2004. 436 с.
9. Біленчук П. Д., Сливка С.С. Правова деонтологія. К. : АТІКА, 1999. 320 с.
10. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.
11. Болотова В. О. Професійна ідентифікація особистості (соціологічний аспект аналізу): автореф. дис. ... канд. соц. Наук. Харків.1998. 18 с.

12. Борисюк А. С. Негативні чинники професійної ідентифікації майбутнього фахівця. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць*. Серія «Психологічні науки». Т. 2. Вип. 8. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 43-48.
13. Борисюк О.М. Характеристика професійної компетентності офіцерів ОВС. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2014. Вип. 1. С. 67–76.
14. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. *Методика та організація наукових досліджень із психології*. К.: Центр учбової літератури, 2008. 360 с
15. Браніцька Т. Р. Загальна характеристика фахівця соціономічної професії. *Зб. наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2012. № 6. С. 25-28.
16. Бурдоносова М.А. *Методологічні особливості дослідження професійної культури юристів. Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2015. № 4 (20). С. 261–267
17. Бучек Л. І. *Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: дис. ... канд.психол.наук: 19.00.01. К., 2013. 111с.*
18. Вакуленко В. М. *Розвиток теорії і практики вищої педагогічної освіти України на основі акмеологічного підходу*. Луганськ: Альма-матер, 2007. 496 с.
19. Варій М. Й. *Загальна психологія*. 2-ге видан., випр. і доп. К.: Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
20. Василенко В.А. *Формування лінгвоправової комунікативної компетенції майбутніх юристів у системі освітніх стандартів // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 1. С. 162–169.
21. Вірна Ж. *Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога*. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 320 с.

22. Вірна, Ж. П., Мудрик, А. Б. Особистісна вимогливість професіонала: теорія, практика, методи вивчення: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 256 с.
23. Власенко Л.В. Соціально-психологічний супровід академічної групи як засіб розвитку культури спілкування студентів: автореф. дис. канд. псих, наук: 19.00.05. К., 2005. 18 с
24. Волинка К.Г. Теорія держави і права. К.: МАУП, 2003. 240 с
25. Галян І.М. Формування професійної самосвідомості молодого педагога як умова його професіоналізації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. №1.
26. Гладкий С.О. Самоконструювання як модель формування і розвитку професійної культури юриста. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Випуск 75: частина 1. С. 21-26.
27. Голубович О. Толерантність як чинник міжособистісної взаємодії у XXI сторіччі. URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk02/articles/golubov.pdf
28. Грошевий Ю. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. С. 173.
29. Гульбс О.А. Соціальна детермінація категоріальних структур професійної свідомості викладача в галузі педагогічної діяльності. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України/ за ред. Максименка С.Д. Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І.Франка», 2019. С.57-61.
30. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. К.: Знання, 2005. 375 с.
31. Дерев'яно С.П. Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2009. 192 с.
32. Долматова М.П., Ярешко В.І. Формування естетичних ціннісних орієнтацій особистості як суттєвого елемента її духовної культури *Економіка*.

Управління. Інновації. 2014. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eui_2014_1_35.pdf

33. Доценко Л.В., Каряка І.В., Волошина О.О. Дискусія як метод розвитку комунікативної компетентності студентів практичних психологів. *Актуальні проблеми психології*. Т.9, Вип.13. С.98-106.
34. Духнович В. М. Психологічне благополуччя в професійній психології. *Вісник Харківського національного університету*. 2002. № 550. С. 75-79.
35. Євтух М.Б. Основні напрямки реформування вищої школи освіти в Україні. *Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі: мат-ли. між нар. наук.-практ. конф. (27-29 верес. 1999р.)*. Слов'янськ: Словян. Держ. пед. ін-т. 1999. С. 5-8.
36. Емоційний інтелект: поняття та методи розвитку. Заочний семінар-тренінг. Міністерство юстиції в Україні, Головне управління юстиції в Дніпропетровській області. Київ-Дніпропетровськ, 2012.15 с.
37. Заболотна Н.Я. Морально-етичні імперативи адвокатської діяльності: етимологія і сутність термінів. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2020. №7. С. 395-398.
38. Зажирко М. П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07; К.: АПН України, Ін-т пед. і психол. проф. освіти, 2018. 16 с.
39. Замкова Н. Розвиток професійних якостей майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності. *Теоретично-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць*. Київ: Волинь, 2003. С. 211–218.
40. Зарицька В.В. Емоційний інтелект як складова готовності особистості до професійної діяльності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*, 2014. № 49. С. 42-51.
41. Засекіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту. Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. 370 с.

42. Івашкевич І. В. Психологічні чинники становлення професійної компетентності майбутніх юристів. Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07.2017. Київ, 26 с.
43. Калюжна Є.М. Теоретико-методологічні проблеми психології. Київ: ІПК ДСЗУ, 2019. 136 с.
44. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. – К., 2006. – С. 157 – 176
45. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості. навч. посіб. К. : Либідь, 2017. 256 с.
46. Кисіль С. Г. Індивідуальний підхід у навчанні на основі обліку типологічних особливостей особистості фахівця. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*: зб. наук. пр. Вип. 1. Х. : УПА, 2001. С. 111-115.
47. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Х., 2007. – 200 с.
48. Кобець О.В. Роль рівнів професійної правової свідомості у структурі юридичної діяльності. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2019. (23).
49. Кобченко В. І., Онкович Г. В., Дівінська Н.О. Проблема оптимізації циклу соціально-гуманітарних дисциплін у дослідженнях науковців Інституту вищої освіти НАПН України. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. 2014. № 1. С. 97–102.
50. Коваль С.Б. Психологічні чинники розвивальної комунікативної ситуації у вищих навчальних закладах освіти : автореф. дис. на здобуття науков. ступеня канд. психол. Наук. Івано-Франківськ, 2021. 20 с.
51. Ковальчук В.В., Моїсєєв Л.М. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 208 с.
52. Козинець І.І., Волкова М.А. Проблема професійної компетентності правника митниці. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. 2020. №1 (19). С. 182-186.

53. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. К., 2013. 352 с.
54. Корнієнко І.О. Особливості саморегуляції поведінки особистості студента в ситуації неуспіху. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку майбутнього фахівця* : програма та тези міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 червня 2009 р.). Миколаїв: Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського, 2009. 92 с.
55. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури : монографія. Київ: Міленіум, 2006. 336 с.
56. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навчальний посібник. Тернопіль: Карт-бланш, 2002. 247 с.
57. Куренда Л. Дослідження сутності професійної правосвідомості юриста. *Історико-правовий часопис*. 2014. 1(3). С. 26-29.
58. Куценко Г. В. Когнітивний стиль особистості в структурі регуляції соціальної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 К, 2018. 16 с.
59. Куценко Я.М. Емоційний інтелект: проблеми діагностики. *Проблеми сучасної психології*, 2011. Вип.14. С. 417–426.
60. Легеза Ю.О. Відомчі засоби масової інформації в механізмі формування правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2005. 20 с.
61. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2 т. Донецьк: ДЮОІ, 2008. 242 с.
62. Лугіна Н. А., Кушнір З. О. Роль прокурора в кримінальному провадженні щодо приватного провадження в умовах реформування органів прокуратури. *Електронне науково-практичне фахове видання «Журнал східноєвропейського права»*. 2020. Випуск 74. С. 51–57.
63. Лисиченко В. К., Шеховцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: монографія, видання 2-е,

- перероблене та доповнене. Луганськ: РВВ ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, 2012. 344 с.
64. Ложкін Г. Проблема суб'єкта як теоретична основа професіоналізації особистості: Психологія праці. Психологія і суспільство. – 2003. – № 2 . – С. 97–103.
65. Лук'янець Д.М. Мистецтво юридичної кваліфікації як критерій якості вищої юридичної освіти. Тези доп. та наук. повідомлень наук.-метод. конф., Харків, 18-19 грудня, 2001. Х.: Нац. Юр. Акад. України, 2012. 204 с.
66. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Світоглядні імплікації науки. К. : Вид. Парапан, 2004. 408с.
67. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 50-60.
68. Лящ О.П. Значення емоційного інтелекту у професійні діяльності юристів. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23414/1/104-106.pdf>.
69. Макаренко Л.О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 423 с.
70. Максимова О.О. Толерантність : від епохи Відродження до сьогодення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2015. Вип. 20. С. 172–180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2015_20_25.
71. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. К.: Наукова думка, 1999. 216 с.
72. Мамічева О. В. Теоретико-методологічні основи розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Слов'янськ, 2009. 298. с.
73. Мельничук О. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 2018. Київ. 40 с.

74. Меркулова Ю.В. процесуальні та психологічні особливості укладання угоди про визнання винуватості. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. №2. С. 159-164.
75. Митрофанова С.С. Становлення професійної самосвідомості майбутніх психологів як освітня проблема. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №3. Т.2. С. 54-59.
76. Мітцель О. Шляхи підвищення рівня професійної етики суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів. *Вісник прокуратури*. 2010. № 2. 128 с.
77. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / За ред. члена кореспондента АПН України Н. В. Чепелевої. К., Нора-Прінт, 2002. Випуск 22. 350 с.
78. Мудрик. А. Психологічні особливості розвитку професійної кар'єри державних службовців. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 192-204.
79. Мудрик. А., Кихтюк О. До питання професійної компетентності юриста. *Психологічні перспективи*. 2020. Вип.35. С. 83-100.
80. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття [Електронний ресурс]. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua>
81. Нестеренко Л. Психологічні основи розвитку комунікативної компетентності державних службовців. *Вісник НАДУ*, 2004. Вип.3, 182–188.
82. Носенко Е.Л. “Картина світу” як інтегруючий та гуманізуючий фактор у змісті освіти. Дн-ськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1996. 76 с.
83. Овсяннікова В.В. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій особистості та її соціального статусу. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2009. Вип.7. С.117-123.
84. Орищенко О. А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Одеса, 2004. 202 с.
85. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у

дослідженнях національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 21–43.

86. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення : наукова монографія. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2011. 656 с.

87. Пасічник І. Д. Психологія поетапного формування операційних структур систематизації. Острог: Видавництво "Острозька академія", 1997. 188 с

88. Пасічник І. Д. Психологічні характеристики індивідуального мислення. *Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка"*. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. Випуск 13. С. 3-13.

89. Петрук О.В. Зміст поняття «професійна культура» військового юриста. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 265-268.

90. Пілющенко В.Л., Шкрабак І.В., Словенко Е.І. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення. Київ: Лібра, 2004. 344 с.

91. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога: монографія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2003. 295 с.

92. Подкопаєв С. Етичні засади суддівської поведінки: проблеми нормативного врегулювання. *Юридичний журнал*. 2006. № 2 (44). С.12-20.

93. Пономаренко В.В. Об'єктивні та суб'єктивні чинники розвитку професійної свідомості адвокатів. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип.22. С. 469-480.

94. Пономаренко В.В. Психологічні особливості фахової діяльності адвокатів. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. С.74-78.

95. Професійна етика юриста: навчально-методичний посібник (у схемах) / за наук. ред. проф. В.С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 108 с.

96. Прохоренко О. О. Психологічні засади розвитку правової свідомості майбутніх юристів: автореф. дис. ... канд. психол. наукК., 2013. 19 с

97. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с

98. Радзивилло Я. Й. Особистісно-професійне становлення працівників прокуратури в процесі діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Харків. 2014. 20 с.
99. Радченко К.А. Зміст і особливості формування професійної компетентності майбутніх військових юристів. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. LXXVII, т. 1. С. 164–169.
100. Радчук В. М. Психологічні детермінанти конфліктної поведінки особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Чернівці, 2017. 20 с.
101. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: ІЗМН, 1996. 235 с.
102. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). К.: Ніка-центр, 2003. 204 с
103. Романюк Л. В. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2014. 20 с.
104. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості. Автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.01. К., 1997. 40 с.
105. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: вибр. психол. праць. Одеса: СМІЛ, 2003. 256 с
106. Сватенкова Т.І., Тимошенко О. А. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 143 с.
107. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник; Харків: Консум, 2001. – 656 с.
108. Слободиська О. Формування образу надійної особистості у контексті вивчення національного характеру українця. *Проблеми емпіричних досліджень у психології*. 2004. № 9. С. 20–32.

109. Сливка С.С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 31 с.
110. Соловійов С.М. Основи наукових досліджень. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 176 с.
111. Стеченко Д.М., Чмир О.О. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: Знання, 2005. 309 с.
112. Сущенко В. Модель професійної культури адвоката: критерії та підходи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yurgazeta.com/publications/practice/inshe/model-profesiynoyi-kulturi-advokata-kriteriyi-ta-pidhodi.htm>
113. Таварткіладзе Н.М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника: автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.10. Одеса. 2003. 22 с
114. Татенко В. А. Суб'єкт психічної активності в онтогенезі: автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1997. 44 с.
115. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. К.: Главник, 2020. 96 с.
116. Титаренко Т.М. Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку. *Наук. студ. із соц. та політ. психол: зб. статей*. НАПН України. Ін-т соц. та політ. психол. Київ: Міленіум. 2012. Вип. 31 (34). С. 3–11.
117. Тодика Ю.М. Конституційні засади формування правової культури. Харків: РАЙДЕР, 2001. С. 19.
118. Третяченко В.В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток: Монографія. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2004. 300 с.
119. Ткачук О. В. Виховуємо толерантність: форми та методи роботи: Бердянськ. 2012. 200 с.

120. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології. Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.
121. Фіолевський Д.П. Про місце і роль професійної етики у юридичній освіті . Тези доповідей та наукових повідомлень науков -методологічної конференції, Харків, 18-19 грудня, 2001. 204 с
122. Хоменко О. В. Загальна характеристика моральної культури юриста. *Форум права*. 2013. № 3. С. 712-716
123. Ценко М. Б. Особистісна зрілість юриста. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, 2016. Вип.4, С. 150–160
124. Цимбалюк М. М. Окремі питання класифікації форм і рівнів правосвідомості [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Nvknuvs/2011_2/tsumbal.htm.
125. Чепелева Н. В. Проблеми психологічної герменевтики. К.: Міленіум, 2004. 276 с.
126. Чепелева Н. В. Вихідні теоретичні положення і поняття психологічної герменевтики. Проблеми психологічної герменевтики: монографія / [за ред. Н. В. Чепелевої]. К. : Міленіум, 2004. С. 7–18.
127. Черновський, О. К. Професійна компетентність юриста. *Право і суспільство*. 2017. Вип. 6. С.35–40.
128. Чернобай О.Л. Роль комунікативної культури у професійній діяльності правника. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 110–115.
129. Чупринський Б. О. Особливості формування правової культури громадян у процесі розбудови суспільства. *Актуальні питання реформування правової системи України: матеріали матеріали IV міжвуз. наук.-практ. конф.*, 1–2 червня 2007 р. Т. 1. Луцьк, 2007. С. 111–113.
130. Чупринський Б.О. Правова культура як основний складник професійної культури юриста. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. №2. С.65-70.

131. Швалб Ю. М. Цілепокладання свідомості (психологічні моделі). К.: Мілленіум, 2013. 152 с.
132. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного я. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Психологія. 2005. №14. С. 98-106.
133. Шовкопляс О.П. Психологічні особливості діяльності прокурора в суді. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. 1(14). С. 182-189.
134. Харченко І.І. Розвиток емоційного інтелекту майбутніх юристів. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*.
Серія: "Педагогічні науки", 2021. (1). вилучено із <https://ped-journal.cdu.edu.ua/article/view/4186>
135. Хворост М.Ю. Розвиток психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів в умовах професійної діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків: Нац. ун-т цив. захисту України, 2012. 21 с.
136. Яворська Н.В. Формування професійної компетентності майбутніх юристів у контексті стандартизації. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. № 2 (14). С. 223–228
137. Bar-On R., Parker J.D.A. (Eds.), *Handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. San Francisco, CA: Jos-sey-Bass. 2000. pp. 92-117.
138. Boyle G. 1. Factor structure of differential emotions scale and eight state questionnaire revisited // *Irish J. Psychol.* 1989. 10. N 1. P. 56 — 66.
139. Brunstein 1. C. Handlungsorientierte versus lageorientierte Reaktionen auf versuchsleiterinduzierte Misserfolgsereignisse // *Z. Exp. und Angew Psychol.* 1989. 36. N 3. P. 349 — 367.
140. Caprara G. V. Indicators of aggression. The dissipation — rumination scale // *Pers. and Individ. Differ.* 1986. 7. N 6. P. 763 — 769.
141. Darley John M. Citizens' Sense of Justice and the Legal System. *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 10, No. 1 (Feb., 2001), pp. 10-13.

142. Diemer J., Pauli P., Mhhlberger A. Virtual Reality in Psychotherapy // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition) / edited by James D. – Wright, Elsevier, Oxford, 2015. – P. 138-146.
143. Drabarek, A. O nietolerancji // Annales Universitatis Mariae Curie Sklodowska : Sekt. I. Philosophia-sociologia. - Lublin, 1994. - Vol. 19. 1994 - S.
144. Ekennia, J.N. Committed dialogue as a response to pluralism // Intern. philos. quart. - Bronx (N.Y.), 1996. - Vol. 36, N 1. - P. S 95
145. Emotional Competence Inventory (ECI). Hay Group: McClelland Center for Research and Innovation. URL: <https://www.statisticssolutions.com/emotional-competence-inventory-eci/>
146. King P. The problem of tolerance // Government E. Opposition, V.6. №2, London, School of economics and political science, 1971. P. 172-207
147. Kluckhohn C. Value and value-orientations in the theory of action // Towards a general theory of action. Harvard University, 2019. 178 p.
148. Lagodska W. Znaczenie emocjonalne barw dia chorych na schizofrenie // Zdrow. psych. 1985. 26. N 1. P. 52 — 60.
149. Linke R.D. Some Principes for Appilication of Performance indicators in Higher Edukation // Higher Edukation Management. – 1992. - №4. – P. 194-203.
150. Maddi S., Arnold W. J., Page M. M. The search for meaning. Nebraska symposium on motivation 1970. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. P. 137–186.
151. Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence. *Intelligence*. 2022. V. 27. P. 267 - 298.
152. Matthews, G., Zeidner, M., Roberts, R.D. Emotional intelligence: Science and myth. Cambridge, MA: MIT Press, 2023. 220 p.
153. Nicholson P.P. Toleration as a moral ideal // Aspects of Toleration /Ed. by J.Hordon & S.Mendus. L.–N. Y., 1985. P. 160
154. Ortony A., Clore G. L., Collins A. The cognitive structure of emotions. Cambridge, 1988.

155. Salovey, P., Mayer, J. Imagination. *Cognition and Personality*, 1990. No 9, pp. 185–211.
156. Schneider Kirk J., May Rollo. *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective.* – McGraw Hill, Inc., 1995. – 330 p.
157. Selby P., Robertson B. Measurement of quality of life in patients with cancer // *Cancer Surv.* – 1987. – Vol. 6. – №3 – P. 521-543.
158. Simonton C., Simonton S. Cancer and stress counseling the cancer patient // *Med. J. Aust.* – 1981. – P. 679-683.
159. Sloma S. Experimental theater. *Polish Psychol. Bull.* 2018. V. 19. N 34.
160. Srull J. K., Wyer R. S. Person memory and judgment // *Psychol. Rev.* 1989. 96. N 1. P. 58 — 83.
161. Tarr A., White Donna R. *Posthumanism in Young Adult Fiction: Finding Humanity in a Posthuman World.* Univ. Press of Mississippi. 2018. 355 p.
162. Fischman J. B., Law D. S. What Is Judicial Ideology, and How Should We Measure It? (October 19, 2008). 29 *Washington University Journal of Law and Policy* №133 (2009)
163. Furnham A., C. Jackson, T. Miller. *Personality, learning and work performance* Unpublished paper, 2018. 421 p.
164. Hayek F.A. *Law, Legislation and Liberty.* Reprinted 1998 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE. 245 p.
165. Holliday S., Chandler M. *Wisdom: Explorations in adult competence.* *Contributions to Hum. Devel.*, 1996. Vol. 17

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська анкета "Чому я обрав професію правника?" для виявлення провідних мотивів вибору професії у здобувачів другого магістерського рівня юридичної освіти.

Інструкція: Вам пропонується десять варіантів відповідей на питання "Чому я обрав професію правника?", що охоплюють різноманітні мотиви, а також передбачається можливість відповісти вільним текстом. Будь ласка, оберіть пропозиції за значущістю, яка співпадають з Вашим вибором професії

Я обрав професію правника, тому що...

Варіанти відповідей:

- 1) професія правника розвиває спостережливість та можливість оцінювати іншу людину,
- 2) професія правника є соціально важливою,
- 3) професія правника розвиває та узгоджує з практичними компетенціями особисті здібності та індивідуально-психологічні особливості особистості,
- 4) професія правника створює простір для професійної творчості,
- 5) професія правника дозволяє поєднувати теоретичні та практичні навички,
- 6) професія правника була обрана, тому що зручно добиратися до місця навчання - заклад вищої освіти розташований близько до місця проживання,
- 7) професія правника є престижною,
- 8) професія правника гарантує гідне фінансове забезпечення,
- 9) професія правника дозволяє продовжити сімейні традиції,
- 10) професія правника була обрана, оскільки задовольняє інтерес до навчання, корисність отриманих знань, можливість активної життєвої позиції,
- 11) професія правника була обрана ....(інші варіанти відповіді).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.Мечникова

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

65100, м.Одеса, вул.Дворянська,2

тел.: (048) 776-03-03

№ 385 від 28.09.24
 На № _____ від _____

**Довідка про впровадження
 даних дисертаційного дослідження**

**Петрушенка Владислава Вікторовича на тему: «Особливості професійної
 свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника» на здобуття
 наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія у
 галузі 05 Соціальні та поведінкові науки**

Дані дисертаційного дослідження Петрушенка Владислава Вікторовича, у якому надано новий погляд на динаміку та якісні зміни в професійній свідомості правників; розгляді кар'єрного розвитку правника як складноорганізованого процесу, що вимагає адаптації, планування та активної участі суб'єкта; створено пролонговану модель кар'єрного розвитку правника на підставі змістовної наповненості особистості та діяльності, що свідчить, що отримані дані можуть бути використані при читанні лекційних курсів та практичних занять з юридичної психології.

Автором створено авторську методичку дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії, яка надала змогу підвищити рівень особистісно-професійної підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями соціо-гуманітарного профілю в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова та сприяли їх готовності до консультативної роботи в юридичних клініках та до професійного розвитку в галузі права.

Декан факультету психології
та соціальної роботи

Лариса ДУНАЄВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, 01042; e-mail: uni@snu.edu.ua,
код ЄДРПОУ 02070714

16.09.2024 № 879/1516 На № _____ від _____

Щодо впровадження
результатів дисертаційного
дослідження

Довідка про впровадження
даних дисертаційного дослідження

Петрушенка Владислава Вікторовича на тему: «Особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку правника» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія у галузі 05 Соціальні та поведінкові науки

Дані дисертаційного дослідження Петрушенка Владислава Вікторовича, у якому надано новий погляд на динаміку та якісні зміни в професійній свідомості правників; розгляді кар'єрного розвитку правника як складноорганізованого процесу, що вимагає адаптації, планування та активної участі суб'єкта; створено пролонговану модель кар'єрного розвитку правника на підставі змістовної наповненості особистості та діяльності, свідчать, що отримані результати можуть бути використані при читанні лекційних курсів та практичних занять з юридичної психології.

Автором створено авторську методику дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії, яка надала змогу підвищити рівень особистісно-професійної підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями соціо-гуманітарного профілю у Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля та сприяла їх готовності до правничої консультативної роботи та до професійного розвитку в галузі права.

Перший проректор

Дмитро МАРЧЕНКО

Завідувачка кафедри
практичної психології та
соціальної роботи

Наталія ЗАВАЦЬКА

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 Державний заклад
 «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені К. Д. УШІНСЬКОГО»
 СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 34. Тел.: +380-93-450-3187
 E-mail: sgl@pdpu.edu.ua

в. 2006.24 № 1.24.1/2024
 на № _____ від _____

**Довідка про впровадження
 даних дисертаційного дослідження
 Петрушенка Владислава Вікторовича
 на тему: «Особливості професійної свідомості на різних етапах кар'єрного розвитку
 правника»
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 053 Психологія
 у галузі 05 Соціальні та поведінкові науки**

Дані дисертаційного дослідження Петрушенка Владислава Вікторовича, у якому надано новий погляд на динаміку та якісні зміни в професійній свідомості правників; розгляді кар'єрного розвитку правника як складноорганізованого процесу, що вимагає адаптації, планування та активної участі суб'єкта; створено пролонговану модель кар'єрного розвитку правника на підставі змістовної наповненості особистості та діяльності, що свідчить, що отримані дані можуть бути використані при читанні лекційних курсів та практичних занять з юридичної психології.

Автором створено авторську методика дослідження особистісних цінностей та особистісних переваг правника за допомогою спеціально організованої професійної дискусії, яка надала змогу підвищити рівень особистісно-професійної підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями соціо-гуманітарного профілю в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» та сприяли їх готовності до правничої консультативної роботи та до професійного розвитку в галузі права. Результати впровадження було обговорено і затверджено на засіданні кафедри теорії і методики практичної психології (протокол № 11 від 25 червня 2024 року).

Завідувач кафедри

Декан соціально-гуманітарного факультету

Світлана СИТНІК

Оксана ВДОВІЧЕНКО